

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTISAD UNIVERSITETI

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Xankişiyeva Səbinə Elçin

Valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi

(mövzusunda)

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

İxtisasın şifri və adı: İİ - 06.04.02 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər: i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev

Magistratura proqramının rəhbəri: dos. Salahov Ə.S.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ-2018

MÜNDƏRICAT

I FƏSİL VALYUTA NƏZARƏTİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ, FUNKSİYALARI VƏ PRİNŞİPLƏRİ

- 1.1. Valyuta nəzarətinin tətbiq olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu
- 1.2. Valyuta nəzarətinin əhəmiyyəti və funksiyaları
- 1.3. Bazar şəraitində valyuta nəzarətinin prinsipləri

II FƏSİL VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- 2.1. Müəssisələrdə xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditinin nəzəri aspektləri
- 2.2. Valyuta əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsində istifadə edilən sənədlər və onların rəsmiyyətə salınması metodikası

III FƏSİL VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- 3.1. İdxal-ixrac əməliyyatlarına görə mühasibat uçotu və auditin inkişafı istiqamətləri
- 3.2. Bank hesablarında valyutanın məcburi deponentləşdirilməsinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Işin ümumi xarakteristikası.

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün sahələrdə xüsusilə xidmətlə məşğul olan müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, habelə ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, onların iqtisadi potensialının artırılmasının çox mühüm şərtlərindəndir. Bununla yanaşı bazar iqtisadiyyatı dövründə valyuta əməliyyatlarının idarə edilməsi, uçotu və auditi respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların səmərəli idarə edilməsində həlledici rol oynamaqdadır.

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi islahatlar şəraitində təsərrüfat subyektlərinin özü, onlarla dövlət orqanları və maliyyə bazarları arasında qarşılıqlı əlaqələrin miqyası artıq genişlənir ki, bu da mürəkkəbləşməkdə olan valyuta əməliyyatlarının düzgün və dəqiq uçota alınmasına, habelə onların hərəkətinə nəzarətin gücləndirilməsinə olan ehtiyacı daha da artırır.

Bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması ilə əlaqədar Azərbaycanda yeni mülkiyyət formalarının yaranması, iqtisadi proseslərə dövlət nəzarətinin güclənməsi, son illərdə ölkə miqyasında həyata keçirilən islahatların idarəetmənin tələblərinə uyğunlaşdırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi imkanlarının artması və s. bu qəbildən olan obyektiv və subyektiv amillər dövlət və özəl sektorun müəssisələrində hesablaşmaların, xüsusən də valyuta ilə hesablaşmaların forma və metodlarının dönmədən təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir.

Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən xidmət sahələrinin subyektlərinin gəlirlərinin və əmlaklarının artması, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin başlıca mənbəyi olduğuna görə həm manat, həm də müxtəlif ölkələrin valyutaları ilə hesablaşmaların uçotu, təhlili və auditi ilə əlaqədar yaranan problemlər öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə xüsusən də 1915-ci ildən etibarən ölkə iqtisadiyyatında qarşılıqlı hesablaşmalardakı gərginliyin azaldılması və maliyyə intizamının

gücləndirilməsi, borcların azaldılması və tənzimlənməsi üçün bir sıra hüquqi normativ sənədlər (xüsusən də Milli Mühasibat Uçotu Standartları) qəbul edilmiş və onların uçotu və hesabat praktikasında tətbiqinə başlanılmışdır.

Odur ki, valyuta ilə hesablaşmaların uçotu və auditinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, hesablaşmalar üzrə mövcud gərginliyin aradn qaldırılması, qarşılıqlı borcların azaldılması və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə valyuta əməliyyatlarının mühasibat uçotu və audit metodologiyasının işlənilib hazırlanması problemlərinin həlli çox vacibdir. Tədqiqat işinin aktuallığı da məhz yuxarıda qeyd olunan problemlərin kontekstində əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Valyuta əməliyyatlarının müvafiq uçot registrlərində və mühasibat (maliyyə) hesabatlarında əks etdirilməsi və audit yoxlamalarının metodoloji və təşkilati problemlərinin nəzəri və praktik aspektləri xarici ölkələrin iqtisadçı alimləri X.Anderson, L.A.Berstayn, M.Bromviç, S.Qarrison, Con Dj. Merfi, K.Druri, D.Kolduel, V.Nidlz, Riçard Tomas, Jak Rişar, S.Xoriqren, a.D.Şeremet, R.S.Sayfulin, İ.A.Lamıkin, C.Q.Peontyeva, V.V.Kovalyov, O.İ.Kozlova, V.F.paliy N.R.Kondrakov, D.A.Pankov və başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında da bir sıra iqtisadçı alimlər – Z.Səmədzadə, V.İsayev, H.Namazəliyev, S.Müslümov, İ.Abbasov, S.Səbzəliyev, Q.Abbasov, V.Quliyev, C.Namazova, F.Hacıyev, N.İsmayılov, S.Qasımov. D.Bağirov, M.Bağirov, Ə.Ələkbərov, Z.Məmmədov, Y.Kəlbiyev, H.Cəfərli, S.Abbasova və başqaları həmin mövzu ilə bağlı aktualıq kəsb edən müxtəlif məsələləri öz araşdırmalarında işıqlandırmışlar.

Valyuta əməliyyatlarının uçotu və audit, onların müxtəlif hesablarda və hesabatlarda əks etdirilməsi sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun formalaşdırılması, başqa sözlə desək, adı çəkilən problemin kompleks şəkildə

öyrənilməsi hazırki magistr dissertasiyası mövzusunun seçilməsinə müəyyən maraq artmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının məqsədi Azərbaycan Respublikasında xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların valyuta ilə qarşılıqlı hesablaşmalar sahəsindəki müasir vəziyyətini araşdırmaq, həmin hesablaşmaların uçotu və auditinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi və praktik cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli məqsəduyğun hesab edilmişdir:

- müxtəlif xidmət sferalarında valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditinin müasir vəziyyətini araşdırmaq;
- valyuta əməliyyatları üzrə daxil və xaric olmaların auditinin müasir vəziyyətini araşdırmaq;
- xidmət sferası təşkilatlarında valyuta əməliyyatları ilə bağlı mühasibat uçotunun sənədləşməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən tövsiyələr hazırlamaq;
- iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa və MDB məkanına daxil olan ölkələrin valyuta əməliyyatlarının uçotu və audit sahəsindəki təcrübəni öyrənmək və Azərbaycanın xidmət sferasında onlardan istifadə imkanlarını nəzərdən keçirmək;
- valyuta əməliyyatlarının sintetik və analitik uçotunun, valyutaların mübadiləsinə dair informasiyaların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditinin mövcud sisteminin qüvvədə olan Beynəlxalq və Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğunluğunu araşdırmaq və bu sahədə təsadüf edilən çatışmazlıqların aradan qaldırmaq istiqamətində təkliflər hazırlamaq;

- Azərbaycan Respublikasının bir sıra xidmət təşkilatlarında valyuta təminatının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Magistr dissertasiyasının predmetini Azərbaycan Respublikasında xidmət sahələrində valyuta əməliyyatlarının uçotu, təhlili və auditininin müasir vəziyyətini araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditinin tənzimlənməsinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və onlara dair qəbul edilmiş qanunvericilik aktları, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq və Milli Standartları, Respublika Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, iqtisadiyyat nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Beynəlxalq Bankın və s. qərar, göstəriş, əsasnamə, təlimat və qaydaları, habelə bu problemin araşdırılması ilə məşğul olan Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri təşkil edir.

Magistr işində qiymətləndirmə və kalkulyasiya, müqayisə, balans əlaqələndirmə, mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlər və s metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını bir sıra xidmət sferalarının, xüsusən də bəzi müəssisələrin nisbi uçotu və hesabat məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Magistr işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində valyuta əməliyyatlarının uçotu kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;

- valyuta əməliyyatlarının uçotu ilə bağlı ilk uçot və hesabat sənədlərinin təkmilləşdirilməsi məsələləri ön plana çəkilmişdir;

- valyuta əməliyyatlarının ilk uçot və hesabatda əks etdirilməsi prosesinin maksimum avtomatlaşdırılması yolları göstərilmişdir;

- müəssisələrin hər il təsdiq etdikləri uçot siyasətində valyuta əməliyyatlarının uçotu ilə bağlı müvafiq yeni sintetik və subhesabları hesablar planına daxil edilməsi tövsiyyə olunmuşdur;

- müəssisədə müxtəlif mənbələrdən daxil olan xarici valyutalardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə edilməsi imkanları dəqiqləşdirilmişdir;

- valyuta əməliyyatlarının auditi problemləri ətraflı araşdırılmış və bu sahədə mövcud olan problemlərə diqqət yetirilmişdir və s.

Magistr işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ölkədə fəaliyyət göstərən xidmət sferası müəssisələri və onlarla əlaqədə olan sifarişçi təşkilatlar valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsində istifadə edə bilərlər. Tədqiqatın nəticələrindən uçot və hesabat sistemini tənzimləyən, onlara nəzarət funksiyasını həyata keçirən dövlət orqanları valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditi üzrə normativ sənədlər hazırlayanda analitik baza kimi istifadə edə bilərlər.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklifləri özündə əks etdirməklə 73 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL: VALYUTA NƏZARƏTİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ, FUNKSİYALARI VƏ PRİNSİPLƏRİ.

1.1. Valyuta nəzarətinin tətbiq olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta nəzarətinin tətbiqinin səbəblərini iki yerə bölmək olar: kənar və daxili.

Kənar səbəblərə aid eilir: kapitalın ölkədən qaçmasına potensial təhlükə yaradan beynəlxalq kapitalın hərəkətini qloballaşdıran proseslər, xaricdə daha yüksək mənfəət götürülməsi ilə əlaqədar kapitalın ölkədən qaçması və vençur kapitallarının daxil olmasının məhdudlaşdırılması.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması vasitəsilə həyata keçirilən islahatların ilkin mərhələsində aşağıdakı nöqtəyi-nəzərlər üstünlük təşkil edirdi: valyuta axınları hərəkətinin liberallaşdırılması, makroiqtisadi sabitlik, kənardan cəlb edilən resurslar hesabına iqtisadi artımın stimullaşdırılması. Belə bir yanaşmanın nəticəsində valyuta nəzarəti ilə bağlı uçot və auditin aparılması zəifləməyə doğru meyl edirdi. Son nəticədə ölkəyə ilk növbədə qısa müddətli kapitalın daxil olması şəraiti üstünlüyə malik oldu.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə daxili maliyyə bazarına müəyyən açıqlıq yarandı və eyni zamanda pul vəsaitlərinin yerdəyişməsi təhlükəsi önə çıxdı və valyuta məzənnəsinə spekulyativ hücumlar baş verdi. Gözlənilmədən və kütləvi şəkildə xarici kapitalın daxil və xaric olması tədiyyə balansının vəziyyətinin pisləşməsinə, valyuta ehtiyatlarının azalmasına, milli valyutanın zəifləməsinə və son nəticədə dövlət maliyyəsində ümumi böhrana gətirib çıxartdı.

Kapitalın beynəlxalq bazarının tənzimlənməsi mexanizminin olmaması “isti” pul inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın stabilləşməsinə, xüsusən də uçot və auditin müasir səviyyədə qurulmasına mənfi təsir göstərir. Böhran halları valyuta tənzimlənməsi üzrə

sərt tədbirlərin qəbulunun zəruriliyinə və əlavə valyuta məhdudiyyətlərinin qoyulmasına şərait yaradır.

Harvard universitetinin professoru D.Rodrikil tədqiqatları göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarici kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatların liberallaşdırılması ilə iqtisadi artım arasında, müsbət korrelyasiya asılılığı mövcud deyildir.¹

Sərbəst transmilli valyuta axınları özünün cazibədarlığını və əhəmiyyətini son dövrlərdə itirmişdir. İqtisadçılar və siyasətçilər arasında kapital axınının ağırlıq nəticələrinin məhdudlaşdırılmasına, yaxud yüngülləşdirilməsinə maraq artmaqdadır. Belə ki, 1998-ci ilin böhran dövrlərində Beynəlxalq valyuta Fondu tərəfindən təşkil edilən forumda məşhur iqtisadçı alimlər qeyd edirdilər ki, bir çox ölkələrə beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının qaçılmaz liberallaşması şəraitində valyuta nəzarətindən, habelə konkret uçot və audit prosedurlarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, maliyyə bölümünün restrukturizasiyası üçün ölkədə stabillik təmin olunmalıdır. Belə olduqda kapitalın ölkəyə daxil və xaric olması bütün hallarda nəzarətdən kənar qala bilməz.

Buna görə də iqtisadiyyatın inkişafı mərhələlərində ciddi nəzarət, uçot və audit prosesləri də öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu məsələnin həllinə cavab verməkdə valyuta bazarlarının tənzimlənməsinin administrativ və iqtisadi metodlarından istifadə olunması kömək göstərə bilər. Qeyd etmək istəyirik ki, hətta valyuta nəzarəti formal surətdə ləğv olunduqda belə kapitalın hərəkəti zamanı baş verən proseslərə statistik müşahidə həyata keçirilir. Bu hallarda tez-tez əvvəllər valyuta nəzarətiündə tətbiq olunan mexanizmlərdən istifadə edilir. (Almaniya, Yaponiya). Dünya əməkdaşlığının çox böyük əhəmiyyət verdiyi “çirkli” pulların yuyulmasında da həmin mexanizmlər işə düşür.

¹ Быков П, Ивантер А. Мозговой штурм // Эксперт, 1998, 19 октября, № 39, стр 17
IMF Economic Forum. Capital Account Liberalization: Whats the best stance? Wash IMF? 1998 2
oct/P/B/.

Valyuta axınları üzərində sərt nəzarət qaydaya müəyyən şəraitdə konkret məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulur. Bu zaman kapitalın ölkədən axınının qarşısını almaq və spekulativ kapitalın daxil olması yolunda əngəllərin yaradılması kimi məqsədlər ön plana çıxır. Ciddi valyuta nəzarətinin olmadığı şəraitdə ölkəyə “isti” pul adlandırılan axın sürətlə daxil olur, başqa sözlə xarici kapitalın axını genişlənir, bu da öz növbəsində tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin həzmini artırır, daha sonra inflyasiya proseslərini gücləndirir. Yaxud əksinə stabil mənfəətli qoyuluşlar axtarmaq üçün kapitalın ölkədən axını baş verir. Kapitalın nəzarətsiz daxil və xaric olması bütün hallarda xarici valyuta ehtiyacın artmasını, yaxud azalmasını qaçılmaz edir. Müvafiq surətdə faiz dərəcələrinin arzu olunmaz təbəddüdləri baş verir.

Valyuta nəzarətinin və uçotunun mövcud olduğu bütün dövrlər ərzində onun zərurililiyi elmi tədqiqatların, alimlərin, iqtisadçıların və dövlət xadimlərinin fəal müzakirəsinin predmeti olmuşdur. Xarici ölkə alimlərinin və praktiklərinin mütləq əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, ölkələrin ticarət rejimlərinin kontekstində valyuta nəzarəti sisteminin təşkilinin ən mühüm amillərindən birisi onun iqtisadiyyata təsirini və iqtisadi artım və iqtisadi artım problemi ilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməkdən ibarətdir. Belə yanaşmalara ABŞ-ın Kolumbiya universitetinin professoru Ç.Bxaqvatinin və Stenford Universitetinin professoru A.Kryukerin əsərlərində rast gəlinir. Adlarını çəkdiyimiz alimlər valyuta nəzarəti və uçotu rejimlərinə və ölkələrarası ticarət münasibətdə onların liberallaşdırılmasına göstərilən cəhdlərə münasibətdə inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrin (məs, Braziliya, Honqonk, Koreya, Sinqapur, Tayvan² və s.) təcrübəsini təhlil etmişlər. Həmin alimlərin tədqiqatlarında valyuta nəzarəti və uçotu ticarət proteksionizminin elementi qismində təcəssümünü tapır.

Valyuta nəzarəti və onun tətbiqinin zəruriliyinin təhlili ölkənin iqtisadi siyasətinin istiqamətlərini və məqsədini nəzərə almalıdır. Həmin nöqtəyi-nəzərdən Kruekerin valyuta nəzarətinin mərhələli xarakterinə dair fikirləri maraqlıdır.

Mərhələli xarakter istənilən ölkədə mövcuddur və inkişafın beş müxtəlif mərhələsini əhatə edir. Professor təsdiq edir ki, ixracın artımı iqtisadi siyasətindən asılıdır: daxili inkişafın strategiyası da kənar inkişaf strategiyası ilə müqayisədə ixrac üçün daha az effektivdir. Bu isə özlüyündə ixracın aktiv inkişafına şərait yaradır, onun ÜDM-da payını artırır, habelə investisiyaların cəlb olunmasını sürətləndirir.

Dünya bankı 1987-ci ildə 41 ölkənin 1963-1985-ci illərdəki fəaliyyətini təsdiq etmişdir. Dünya bazarında inkişafına görə həmin ölkələr dörd qrupa bölünmüşdür:

- kənar inkişafa güclü istinad edən;
- kənar inkişafa nisbətən zəif istinad edən;
- daxili inkişafa güclü istinad edən;
- daxili inkişafa nisbətən zəif istinad edən;
- hər bir qrupa ticarət və tədiyyə rejimlərinin seçimində və valyuta nəzarətinin prioritetliyində özlərinin meyarları uyğun gəlir.²

Alimlərin nəticələrinə görə valyuta nəzarətindən və uçotundan istifadənin zəruriliyi ilk növbədə ölkədəki ümumi iqtisadi situasiyadan irəli gəlir və burada valyuta bazarının fəaliyyəti xüsusi rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə valyuta nəzarəti xarici iqtisadi əməliyyatların daha geniş dairəsini əhatə etməli və inkişaf etmiş qərb ölkələri ilə müqayisədə özünün sərtliyi ilə seçilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl həmin ölkələrdə valyuta resurslarının satışı və onların istifadəsinin tənzimlənməsi ilə bağlıdır.

Belə bir yanaşma onunla izah edilir ki, valyuta nəzarətinin alətləri qaydaya görə konkret ölkənin hökumətinin qarşıya qoyduğu məqsədlərdən və vəzifələrdən asılı olaraq fəaliyyət göstərir. Burada Mərkəzi Şərqi avropa ölkələrinin praktik təcrübəsi sübut edir ki, 1990-cı ilin əvvəllərində istehsalın enməsi, pul tədavülünün destabilləşməsi, inflyasiyanın artması və milli valyutanın fəlakətli səviyyədə qiymətdən düşməsi (müvafiq surətdə əmanətlərin və kapitalların), pul tədavülünün dollarlaşması,

² Chanthunya C., Murinde V. Trade rejime and economic growth. Brookfield: Achqate, 1998. P 84-85.

qoyuluşlar üzrə mənfi real faiz dərəcələri əsas rol oynamışdır. Son nəticədə belə bir hal xüsusi kapitalların kütləvi şəkildə xaricə yönəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Valyuta nəzarətinin qüvvəyə minməsinin daxili səbəbləri özündə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin zəruriliyini, tədiyyə balansının saldosunun tarazlaşdırılmasını, qızıl-valyuta ehtiyatlarının kifayət qədər həcmnin formalaşdırılmasını, habelə dövlətin xarici öhdəliklərin yerinə yetirilməsini ehtiva edir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində sistemli transformasiyanın əvvəlinə ən başlıca problemlərdən birisi kimi valyutanın zəifləməsi ilə bağlı maliyyə sabitsizliyi hesab olunur. Həmin böhranın aradan qaldırılması və iqtisadi stabilləşməsi üzrə tədbirlər qismində valyuta nəzarətindən və beynəlxalq uçot standartlarından istifadə edilmişdir.

Iqtisadi transformasiyanın fərqləndirici əlamətləri 1990-cı ilin əvvəlində təzahür etmişdir. Həmin illərdə keçmiş sosialist ölkələri defakto konvertləşən valyutayı (minimum cari əməliyyatlar üzrə) qəbul etmiş və hətta Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsinin VII maddəsində nəzərdə tutulan öhdəliklərə formal olaraq birləşdirilmişdir. İkinci dünya müharibəsindən inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyasətində valyutalar daha uzun müddət ərzində konvertləşdirilməyən səviyyədə qalmışdır. 1996-cı ilin yazında Qarşılıqlı iqtisadi Yardım Şurasının keçmiş üzvləri (Polşa, Çexoslovakiya, Slovakiya, Bolqarıstan) cari əməliyyatlar üzrə özlərinin valyutalarını konvertləşdirmişlər. Onlardan dördü isə (sloveniya, Xorvatiya Monqolustan da daxil olmaqla) Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsinin VII maddəsinə formal surətdə birləşmişdilər. Sovet ittifaqının 15 respublikasından 12-si praktik olaraq özlərinin valyutalarını konvertləşdirmiş, onlardan beşi isə SSR-nin dağıldığı andan ötən beş il ərzində göstərilən maddəyə birləşmişdilər.

Konvertləşməyə keçidin əleyhinə ən tipik arqument bundan ibarətdir ki, o, qızıl-valyuta ehtiyatlarının geniş miqyasda itkisinə və tədiyyə balansının böhranına gətirib çıxara bilər.

Məzənnə siyasəti ilə yanaşı valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvi arzuolunmayan nəticələrə səbəb olur: qiymətlərin səviyyəsinin və inflyasiya gözləntilərinin yüksəldilməsinə; əmək haqqının dondurulmasına, habelə gəlirlərin bölgüsünün pisləşməsinə və siyasəti cəhətdən qeyri-stabilləyə.

Valyutanırlməsinin əleyhinə belə əks arqumentlər, opponentlər tərəfindən həm 1950, həm də 1990-cı illərdə həyata keçirilmişdir. Bu zaman bir sıra məqamlara da diqqət yetirmək lazım gəlir. Birincisi cari əməliyyatlar və kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlar biri-birindən fərqləndirilməlidir. Bu prosedur daxili yığımların həmin ölkənin iqtisadiyyatına investisiyanın təminatı üçün vacibdir. Belə bir investisiya iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün əlavə bir tədbir sayıla bilər.

İkincisi bir sıra ölkələrin hökumətləri belə hesab edirlər ki, xüsusi investorlarla müqayisədə iqtisadi artıma nail olmağı, onlar daha yaxşı təsəvvür edirlər. Bundan başqa hökumət, hansı sahədə artımın üstünlüyünü özü müəyyənləşdirir. Qeyd olunan məsələnin həlli üçün xüsusi alətlərin çatışmaması üzündən onlara investisiya axınlarının lazımı sahələrə yönəltmək üçün digər vəsaitlər də lazımdır. Məs, Fransada, Yaponiyada və Cənubi Koreyada kreditlərin bölüşdürülməsi başlıca alət hesab olunur. Lakin valyutaların bölüşdürülməsi çox mühüm əlavə rol oynayır.

Macarıstandan kapitalın çıxarılması mexanizmini təşkil etmək üçün xarici investorlar xarici portfel investorlarına öz vəsaitlərini yerli valyuta ilə bank hesablarında saxlanılmasını qadağan edən məhdudiyyətdən yan keçmək üçün süni birgə müəssisələr yaradırlar. Vəsaitlər forintlə konvertləşdirilmiş və yüksək faizlə əmanət hesablarında yerləşdirilirdi. Real hesablamalarda valyutanın məzənnəsinin yüksək sürətlə artması şəraitində belə kanallar bağlanılırdı.

Beləliklə, Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində kapitalın hərəkətinə görə nəzarətin xeyrinə hansı arqumentlər əsas götürülmüşdür?

1) Hələlik valyuta nəzarəti və uçot hansı dərəcəyədək effektivdir? Valyuta nəzarəti Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində yüksək inflyasiya şəraitində uzun müddət ərzində süni surətdə tarazlaşdırılmamış valyuta məzənnələrini müdafiə edir.

2) Valyuta axınlarına nəzarət yeni məhdudiyyətlərdən qorxu hiss edən potensial xarici investorlar üçün qeyri-müəyyən iqlimin formalaşmasına təsir göstərir (əgər hökumət vençur kapitalının daxil olmasına əngəl törətməyi zəruri hesab edərsə).

Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində valyuta nəzarətinin ləğvi mənfi hallara gətirib çıxarsa, onda hökumətin fikrinə görə liberallaşdırma nəticəsində gözlənilən bütün potensial üstünlüklər nəzərə alınmalıdır. Makroiqtisadi stabilləşmədə və maliyyə islahatlarının aparılması sahəsində kövrək müvəffəqiyyətlər fonunda kapitalın kənara axını və milli kredit –pul siyasətinə nəzarətin itirilməsi müəyyən risklərlə bağlıdır. Valyuta nəzarətindən istifadəyə imkan verən amillərdən birisi kimi həmçinin siyasi qeyri-müəyyənlik çıxış edir.

Kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlara görə nəzarətdən istifadənin təxirə salınmadan zərurililiyi ölkənin valyuta ehtiyatlarının qorunmasına yönəldilmişdir.

Mərkəzi Şərqi Avropa və MDB ölkələrində islahatların aparılmasının ilk mərhələsi üçün ümumi xarakterik əlamət kimi makroiqtisadi qeyri-stabillik hesab olunur. Buna görə də valyuta nəzarəti makroiqtisadi siyasətin sabit olmamasına cavab kimi qiymətləndirilir. əgər inflyasiya büdcə defisitlərinin və faizlərin real mənfi dərəcələrinin aşağı düşməsi meyllərini aradan qaldırmasaq, onda kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlar hesabı üzrə konvertasiya kapitalın ölkədən kütləvi şəkildə çıxmasına və valyuta ehtiyatlarının tükənməsinə gətirib çıxara bilər. Lakin belə bir konfigurasiya zamanı bütün keçid prosesi dağılma həddinə düşəcək.

Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin əvvəlində Mərkəzi Şərqi Avropanın beş ölkəsi (Çexoslovskiya, Polşa, Macarıstan, Rumıniya, Bolqariya) cəsarətli stabilləşmə proqramları qəbul etmişlər. Qiymətin liberallaşması dərinləşdikcə inflyasiyanın sürəti kəskin surətdə artdı. Bolqarıstan, Polşa və Rumıniyada üçrəqəmli göstəriciyə çatdı

qiymətlərin artmasına baxmayaraq real dərəcələr Mərkəzi Şərqi Avropanın əksər ölkələrində tədricən pozitivliyə doğru meyl edir.

Dövlət büdcəsində əhəmiyyətli defisitə qarşısına daxili yığımın bir hissəsinin artımı qoyulmursa, onda bu, qeyri-stabilliyin və kapitalın defisit və ya mərkəzi bankın əlavə kreditləri ya da bilavasitə xarici borclar hesabına maliyyələşdirilir.

Əgər, sərt pul-kredit siyasəti inflyasiya effektinin hamarlanmasına yönəlmişdirsə, bu ölkəyə qısamüddətli spekulyativ kapital axınına səbəb ola bilər. Nəticədə valyuta ehtiyatları kəskin sürətdə artır, pul kütləsi çoxalır və inflyasiya prosesi sürətlənir. Kapitalın daxil olması nəticəsində valyuta məzənnəsinin real artımı inflyasiyanın təzyiqini qismən saxlaya bilər. Eyni zamanda bu hal ixracın inkişafına maneçilik törədəcək.

Avropanın və MDB-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrində klassik senariyə görə stabilləşmə siyasəti həyata keçirildikdə kapitalın qısamüddətli hərəkətinə nəzarət zərurətə çevrilir. Kapitalın daxil olmasını Mərkəzi Bankın gücü ilə asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür. Kapital axınına məhdudiyətlərin zəifləməsi situasiyasının əhəmiyyətli dərəcədə düzəldilməsi imkanına malik deyildir. Milli investorlar üçün portfelin şaxələndirilməsi kifayət sayılır.

Kredit – pul siyasətinin qeyri-effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə valyuta siyasəti çərçivəsində valyuta nəzarəti mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə kömək göstərmişdir.

Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində dövlət qiymətli kağızlarının inkişafı ilə əlaqədar islahatların başlanğıcında daxili yığımları səfərbərliyə almaq çox çətin idi. Büdcə defisitinin maliyyələşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə bank sistemi vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Yalnız 1990-cı illərin ortalarında Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində, xüsusən də Macarıstanda bazar dərəcələrinin maliyyələşdirilməsi və açıq bazarda əməliyyatlar kimi müasir alətlərdən istifadə edilməsində tərəqqi müşahidə olunmağa başladı.

Əlverişsiz makroiqtisadi göstəricilər və cari makroiqtisadi siyasət valyuta axınlarına nəzarətin liberallaşdırılmasında ehtiyatlı olmağa çağırırdı. Valyutanın dəyişilməsi və maliyyə islahatları nəticəsində pula ehtiyac olduqca qreyri stabil idi. Dövlətin gəlir və xərclərinin ümumi balansı maliyyə sistemlərinin restrukturizasiyası nəticəsində gözlənilməyən dərəcədə tərəddüdlərə məruz qaldı eyni zamanda tədiyyə balansının və gömrük orqanlarının statistik məlumatları arasında tez-tez systemsiz kənarlaşmalar müşahidə olunur. Yüksək əməliyyat xərclərini nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əmttə bazarında düzəlişlərin sürəti kapital bazarında olduğundan kifayət qədər aşağıdır. Cari siyasətdə səhvlərin aşkarlandığı halda, hətta cari əməliyyat hesabı açılanda belə onların düzəldilməsinə zaman tələb olunur. Beləliklə, Mərkəzi Bank tərəfindən faiz dərəcələrinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar tarazlıq çox qısa müddətdə bərpa edilir.

Keçid dövründə nəzərdə tutulan valyuta məzənnəsinin nail olmaq üçün həyata keçirilən siyasət Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özünün məlumatına görə valyuta məzənnəsi valyuta siyasətinin çox sadə aləti hesab edilir. Müvafiq surətdə valyuta nəzarətinin və uçotunun funksiyaları məzənnə siyasəti məqsədlərinə nail olunmasına köməklik göstərir. Bunların arasında valyuta məzənnəsinin stabilliyi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Valyuta nəzarəti və valyuta əməliyyatlarının uçotu vasitəsilə hökumət məzənnə siyasətinin qarşıda duran məqsədlərinə müvafiq surətdə makroiqtisadi siyasəti həyata keçirmək üçün vaxt qazanır. İnkişaf etmiş bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əgər valyuta məzənnəsinin qorunması siyasəti həmin dövr ərzində tələb edilən nəticəyə nail olmağa imkan vermirsə, valyuta məzənnəsinin planlaşdırılan əhəmiyyətindən imtina etmək lazım gəlir. Konkret olaraq xarici ticarət balansının nəzarətdən çıxması böhran vəziyyətinə gətirib çıxarır.

Sərt maliyyə siyasəti və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olması nəticəsində Çexoslovakiya yeganə ölkə kimi 1991 və 1992-ci illərdə valyuta məzənnəsinin əhəmiyyətini saxlaya bilmişdi.

Xarici bazar problemi valyuta axınlarına nəzarətin xeyrinə çox kəsərli bir arqument sayılır. Kapitalın hərəkəti hesabı təkcə ticarət balansının maliyyələşməsinə deyil, xarici borclara xidməti də təmin etməlidir. (başqa sözlə tədiyyə balansının defisit maddələrini). Xarici borcun artırılmasına gətirib çıxaran istənilən qeyri-adekvat siyasət kapitalın hərəkəti hesabı üzrə konvertləşmənin məhdudlaşdırılmasının tələb edir.

Xarici borca xidmət göstərilməsi beynəlxalq kapital bazarına çıxışın zərurililiyini təmin etməlidir. Buna baxmayaraq kapitalın çıxması ilə bağlı ciddi risklər meydana çıxır.

Macarıstanın xarici borcu 1990-cı ilədək Latın Amerikasına ölkələri ilə müqayisədə çox böyük olmuşdur. Macarıstanın xarici borcun ödənilməsi müddətini ləngitmədən və qismən silməkdən imtina etdiyi üçün valyuta ehtiyatlarının kifayət səviyyədə saxlamaq tələb olunurdu.

Kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlara nəzarətin məqsədə uyğunluğu əmanətlərin cəlb olunması hesabına maliyyə sisteminin inkişafının əvvəlki mərhələlərində olan müdafiənin zəruriliyindən irəli gəlir. Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrində maliyyə sisteminin kifayət qədər sabit olmadığına görə diqqət yetirsək görərik ki, onların hökumətləri kapitalın hərəkətinin liberallaşması hallarında xarici maliyyə vasitəçiləri ilə kifayət qədər rəqabət apara bilmirlər.

Pərəkəndə qiymətlərin istehsalçıların qiymətlərini üstələməsi ev təsərrüfatlarının əmanətlərinə demək olar ki, real mənfi faiz dərəcələrinə gətirib çıxarır.

Nəhayət, adekvat nəzarətin və kredit reytingləri sisteminin (maliyyə liberallaşması şəraitində) olmaması maliyyə təşkilatlarının risklərinin yüksəlməsinə və maliyyə mənimsəmələrinin inkişafına şərait yaradır.

1990-cı illərin təcrübəsi göstərir ki, mərkəzləşmiş planlaşmadan bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü Mərkəzi Şərqi Avropanın əksər ölkələrində və SSRİ-nin keçmiş ölkələrində kifayət qədər davam etmişdir. Bir sıra ölkələr qiymətlərin administrativ qaydada tənzimlənməsindən imtina edərək iqtisadiyyatın liberallaşması istiqamətinə üstünlük vermişlər. Eyni zamanda resursların bölüşdürülməsi, xarici ticarətdə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, sərbəst valyuta bazarının yaradılması, bərabər valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsi və konvertləşdirilən milli valyutanın tətbiqi ön plana çəkilmişdir. Bazar yenidən qurmalarının müəyyən mərhələsində ziddiyyətlər problemi meydana çıxdı. Belə bir şəraitdə valyuta siyasəti, valyuta nəzarəti və valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditori mühüm rol oynamağa başladı. Həmin amillər keçid iqtisadiyyatı dövründə də effektiv olaraq qalmaqda idi.

Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Rumıniya kimi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə sabilliyinə nail olmağa cəhd göstərmək və iqtisadi artım vəzifələrini monetar (liberal) metodlarla həll etmək bir çox hallarda əks effektlə nəticələnir. Buna görə də bazar təsərrüfatının formalaşmasına mənfi hallar və proseslər ilə müşayiət olunurdu. Belə hallar valyuta bazarlarında daha kəskin hiss edilirdi. Odur ki, effektiv valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi tələb olunurdu.

Hər bir ölkənin valyuta siyasəti həmin ölkənin valyuta vəziyyətində düzəlişlər aparmaq üçün istifadə olunan alətlərin və metodların kompleksi kii təcəssüm edilir. Valyuta nəzarətindən istifadənin müxtəlif iqtisadi ehtimalları mövcuddur. İqtisadi amillərin içərisində əsas yeri tutan inkişaf səviyyəsi, iqtisadiyyatın strukturu, ümumi iqtisadi potensial, dövlətin valyuta siyasətində valyuta nəzarətinin, valyuta əməliyyatlarının uçotunun və auditorinin rolunu və yerini müəyyənləşdirir.

Valyuta siyasəti istehsal, istehlak, yığıma və investisiyalara necə bir təsir aləti kimi xarici iqtisadi münasibətlərin şərtlərini diqtə edir. Valyuta tənzimlənməsi, valyuta nəzarəti, valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditori bütün hallarda xarici ticarətin səviyyəsinə təsir göstərir.

Azərbaycan respublikasında son illərdə həyata keçirilən geniş miqyaslı islahatlar (xüsusilə də “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”) ölkə iqtisadiyyatının bütün sferalarında kardinal dəyişikliklərə və hədəflərə nail olunmasını nəzərdə tutmuşdur. Monetar sferanın forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəzərdə tutulan hədəflərə çata bilməsək, bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatının davamlı sürətdə möhkəmləndirmək çətinlik yarada bilər. Bütün hallarda proseslərin həlli üçün valyuta siyasətinə xüsusi diqqət yetirilir.

1.2. Valyuta nəzarətinin əhəmiyyəti və funksiyaları

Valyuta siyasətinin mahiyyəti, tətbiqi əsasları funksiyaları və rolu ilə əlaqədar valyuta nəzarətinin nəzəri məsələlərinin araşdırılması, onların keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə praktiki istifadəsinin təhlili üçün baza sayılır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində dünya iqtisadiyyatı cübyektlərində xarici valyuta ilə hesablaşmaların zəruriliyindən, beynəlxalq kreditlərin verilməsindən, ssuda kapitalının dünya bazarında əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən asılı olaraq valyuta münasibətləri meydana çıxır. **Valyuta əməliyyatları dedikdə** - xarici valyutanın və valyuta dəyərlərinin əldə olunması, sərəncam verilməsi və mübadiləsi üzrə valyuta bazarı iştirakçıları arasındakı münasibətlər başa düşülür. Valyuta bazarının iştirakçılarından birisi kimi dövlət çıxış edir. Dövlət, eyni zamanda bazarın digər iştirakçılarının valyuta əməliyyatlarına nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir. Belə bir funksiya valyuta siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə nəzarəti

həyata keçirir. Valyuta tənzimlənməsi, valyuta nəzarəti, valyuta əməliyyatlarının uçuotu və auditi biri-birilə əlaqədə olan kateqoriyalardır.³

Müasir iqtisadi tədqiqatlarda, dövri nəşrlərdə, habelə hüquqi normativ aktlarda “valyuta nəzarəti” anlayışı, “valyuta tənzimlənməsi” kateqoriyası ilə əlaqədar şəkildə yada salınır. Eyni zamanda həmin anlayışların bütün oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, onların fərqli cəhətləri də mövcuddur. Bəzən valyuta nəzarəti və valyuta məhdudiyətləri kateqoriyalarını eyniləşdirməyə cəhd göstərilir. Xüsusən də belə traktovkalar xarici iqtisadi ədəbiyyatda, habelə xarici alimlərin əsərlərinin rus və azərbaycan dilinə tərcüməsində rast gəlinir.

Xarici iqtisadçıların əsərlərində valyuta nəzarəti və valyuta məhdudiyəti anlayışlarının qarışıq salınması valyuta siyasətinin formalarının xarakterizə etməyə, onun hərəkət mexanizminin istifadəsinə imkan vermir. Bu bir çox hallarda ingilis dilində “regulation” və “control” sözləri biri –birinə sinonimdir.¹ Cəm halında “control” sözü öz mahiyyətinə görə “restriction”, başqa sözlə məhdudiyət sözü ilə üst-üstə düşür. Bir sıra müəlliflər valyuta nəzarətini qeyri-rezidentlərə vəsaitlərin köçürülməsinin məhdudlaşdırılması üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətinə uyğunlaşdırırlar.⁴

Valyuta nəzarətinə qeyri-rezidentlərlə həyata keçirilən valyuta əməliyyatları aid edilir. Bəzi müəlliflər valyuta münasibətləri məsələləri üzrə hüquqi ədəbiyyat üçün daha xarakterik olan fərqləri və yanaşmaları sadalayırlar.

Qeyd etmək zəruridir ki, ensiklopedik nəşrlərdə həm sovet, həm də müasir dövrdə necə bir iqtisadi kateqoriya qismində valyuta nəzarəti ya açıqlanmır, ya da valyuta qanunvericiliyi”, yaxud “valyuta məhdudiyətləri” kateqoriyalarına istinad olunur.

³ Chanthunya C., Murinde V. Trade regime and economics growth. Brookfield^ Achqate, 1998. P.81-81

⁴ Англо-русский экономический словарь /под ред. А.В.Аникина .М:русский язык, 1981, стр 72.

Shapiro A. Multinational financial Management. New Jercey: Prentice Hall, I nc.1996.P18

“Valyuta tənzimlənməsi” dedikdə, valyuta əməliyyatları qaydalarının müəyyən-
ləşdirilməsi (valyuta tənzimlənməsi orqanları), milli valyutanın müdafiəsinin və
sabitliyinin təmin edilməsi, ölkənin tədiyyə balansının tərtibi, daxili valyuta bazarının
inkişafı və formalaşması üzrə səlahiyyətli dövlət orqanlarının fəaliyyətibəşə düşülür.

“Valyuta nəzarəti” dedikdə, dövlətin valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi
zamanı valyuta qanunvericiliyinin təminatına yönəldilən fəaliyyəti nəzərdə tutulur.
Lakin bu tərif olduqca ümumi xarakter daşıyır və valyuta nəzarətinin yalnız hüquqi
aspektlərini əks etdirir.

Valyuta nəzarəti və valyuta məhdudiyyəti valyuta və digər valyuta dəyərləri ilə
əməliyyatların qeydiyyatı və statistik uçotu üzrə dövlət gəlirlərini nəzərdə tutur.

Lakin müvəqqəti əlamət üzrə valyuta nəzarətinin fəaliyyəti valyuta məhdudiy-
yətlərinin fəaliyyəti ilə üst-üstə düşmür. Məsələn, nəzarət o zaman qabaqcadan və son-
radan ola bilər ki, məhdudiyyət özlüyündə valyuta əməliyyatları⁵¹ həyata keçirilən
zaman icrası məcburi sayılan normativlərin sisteminə uyğun gəlsin. Valyuta nəzarəti
özlüyündə nəzarət prosedurları sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutur və onlara əməl
olunmasında və nəticəliliyində əksini tapır. Konkret olaraq bunlara aiddir: lisenzi-
yaların mövcudluğunun yoxlanılması, valyutaların milli valyuta bazarlarında satılması
üzrə tələblərin rezidentlər tərəfindən yerinə yetirilməsi, xarici valyuta ödənişlərinin
əsaslandırılması, valyuta əməliyyatları üzrə uçotun, hesabatın və auditin keyfiyyəti.

Beləliklə valyuta nəzarəti valyuta məhdudiyyətlərinə münasibətdə birincidir.
Sonrakı yeri valyuta formaları deyil, valyutaya nəzarət tədbirləri tutur. Buna görə də
valyuta nəzarəti və valyuta məhdudiyyətləri arasındakı münasibətlərdən danışmaq
məqsədəuyğundur.

Belə demək olar ki, “valyuta nəzarəti” və “valyuta məhdudiyyətləri”
kateqoriyaları valyuta qanunvericiliyində birləşir və burada həm rezidentlər, həm də
qeyri rezidentlər üçün valyuta əməliyyatların keçirilməsi üzrə normalar və qaydalar öz
əksini tapmışdır. Valyuta nəzarətinin iqtisadi mahiyyəti müxtəlif valyuta dəyərlərinin

ölkələr arasında yerləşməsi qaydası üzrə tədbirlərin məcmusu ön plana çıxır. ¹ bunu qeyd etmək məqsədəuydur ki, “nəzarət” termininin özü müntəzəm auditin və daimi müşahidə prosesinin xarakterini açıqlayır.

Valyuta nəzarətinin hərəkəti sferasını təsvir edərək Azərbaycanda valyuta nəzarətinin əsas orqanı sayılan Respublika Mərkəzi Bankının ekspertləri ilə razılaşmaq demək olar ki, bizim ölkədə valyuta nəzarəti, yalnız xarici valyuta ilə rezidentlərlə əməliyyatları və Azərbaycan valyuta ilə qeyri rezidentlərlə əməliyyatları əhatə edir.

Müasir mərhələdə valyuta nəzarəti sisteminin inkişafı iqtisadi əməliyyatların daha geniş məcrasını əhatə edir. Daha dəqiq desək, nəzarət, uçot və uadit obyektini kimi tək-cə rezidentlərin xarici valyuta ilə aldıqları ixrac gəlirləri deyil, həmçinin manatla daxil olmaları da çıxış edir.

Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin nöqtəyi nəzərlərinin təhlili əsasında valyuta nəzarətinin tədqiqat obyektini haqqında təsəvvürlərimizi dəqiqləşdirməyə və genişləndirməyə ehtiyac var.

Valyuta nəzarəti qüvvədə olan valyuta qanunvericiliyi, habelə onların uçotunun təməlinə nail olunmasına uyğun olaraq rezidentlərin və qeyri rezidentlərin xarici və milli valyuta ilə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin təmin olunmasına yönəldilən iqtisadi və administrativ tədbirlərin məcmusu deməkdir.

Valyuta nəzarətinin başlıca məqsədi valyuta əməliyyatlarının rezidentlər və qeyri rezidentlər tərəfindən həyata keçirildikdə qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməkdən ibarətdir.

Valyuta nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində tənzimlənməsi aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- aparılan valyuta əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi və onlara lisenziya verilməsi üçün zəruri sənədlərin mövcudluğu:

- rezidentlər tərəfindən dövlət qarşısında xarici valyuta ilə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması, habelə Azərbaycan Respublikasının daxili valyuta bazarında valyutaların satışı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;

- Valyuta ilə öhdəliklərin əsaslılığının yoxlanılması;

- Valyuta əməliyyatları üzrə uçot, audit və hesabatın tamlığının və obyektivliyinin yoxlanılması.

Bir sıra rus alimlərinin Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və valyuta nəzarəti sahəsindəki fikirlərinə görə valyuta nəzarəti rezidentlərin və qeyri rezidentlərin valyuta əməliyyatlarının yoxlanılması yolu ilə valyuta qanunvericiliyinə uyğun əməl olunmasını təmin edir.⁵

Bilavasitə belə bir yanaşma Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatına təməmlə uyğun gəlirdi. Bu zaman uçot və statistik toplanılması və işlənməsi üzrə əməliyyatların monitorinqinə üstünlük verilirdi. Bəzi ölkələrdə isə (məs, Rusiya Federasiyası) **valyuta nəzarəti** müvafiq orqanların həyata keçirdiyi əlavə valyuta məhdudiyyətləri vasitəsilə transformasiya olunurdu.

Valyuta nəzarətinin tərkib hissəsi valyuta məhdudiyyəti hesab olunur. Prof L.V.Krasavinanın fikrinə görə bazar və dövlət valyuta tənzimlənməsi biri digərini tamamlayır. Birincisi rəqabətə əsaslanır və inkişaf üçün stimulyar yaradır, ikincisi valyuta münasibətlərinin bazar tənzimlənməsinin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Bu iki requlyator arasındakı sərhəd konkret situasiyada gəlirləri və itkiləri müəyyənləşdirir. Lakin dövlət bütün hallarda valyuta münasibətlərini reqlamentləşdirmək və onlara nəzarət etmək məqsədilə valyuta nəzarətinə üstünlük verir.

⁵ 1)Лопатин В.А. Проблемы валютного контроля в практике работы уполномоченного банка // Бизнес и банки 2011. №27 с.4-5

2)Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: /учебник/пдо ред Л.В.Красавиной. М, Финансы и статистика.2000.стр 192

3)Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: /учебник/пдо ред Л.В.Красавиной. М, Финансы и статистика.2000.стр 181

Valyuta münasibətlərinə aiddir: xarici valyutanın icbari qaydada dövlətə satılması, xarici valyutanın sərbəst satılması və alınmasının qadağan edilməsi, xaricə köçürmələrin və ödənişlərin xüsusi şərtləri, xarici borcların alınmasının xüsusi şərtləri, xarici ölkədən çıxarılması, mənfəətin repotriasiyası, fiziki şəxslərin xarici valyutaya sahib olmasının və sərəncam verməsi hüququnun məhdudlaşdırılması. Kapitalın hərəkətinə məhdudiyyət qoyulması vasitəsilə daxili valyuta bazarındakı rəqabətdən asılı olaraq faiz dərəcələrinin manevr imkanları yaranır. Valyuta məhdudiyyətləri kapitalın ölkədən axınının qarşısını alır, investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb olunmasına səbəb olur və s.⁶

Valyuta nəzarəti iki funksiyanı yerinə yetirir: uçot və tənzimləyici. Belə funksiyalar nəzarətin iki növü müvafiq gəlir: passiv və aktiv. **Uçot funksiyası** çərçivəsində valyuta nəzarəti orqanları tərəfindən valyuta sövdələşmələri haqqında məlumatların toplanılması və qeydiyyatı aparılır, onların statistik uçotu həyata keçirilir. Mühasibat uçotu vasitəsilə ölkənin tədiyyə balansının və valyuta nəzarətinin inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilir. Valyuta nəzarəti bu zaman passiv (neytral) xarakter daşıyır, lakin əməliyyatların həyata keçirilməsinə müdaxilə etmir.

Tənzimləyici funksiyaların təzahürü öz əksini müəyyən növ əməliyyatların məhdudlaşdırılmasında tapır. Buna görə də valyuta nəzarətinin yarım növləri kimi müstəqim, inzibati qanunvericilik və faktiki nəzarəti biri birindən fərqləndirmək lazımdır. Müstəqim nəzarət valyuta ödənişlərini qadağan edən, məhdudlaşdıran, tənzimləyən yaxud ləngidən qaydalarını nəzərdə tutur. Inzibati qanunvericilik nəzarəti valyuta əməliyyatlarının aparılmasını əlverişsiz edir (məs, malların qiymətini artırır, yaxud idxalçı üçün xarici valyutanın məzənnəsini yüksəldir).

Faktik nəzarət müstəqim nəzarətdən fərqli olaraq, xarici valyutanın xərclənmə ölçüsünə və istifadəsinə tələbatın məhdudlaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir.

⁶ Москавкина Л.А. Валютное регулирование и валютный контроль в Российской Федерации: перспективы развития // Банковские услуги. 2000. №5 стр 12-13

Yuxarıda qeyd olunan yarımnovlər kombinələmiş nəzarətin aşkara çıxmasına səbəb olur. Onlara bir çox hallarda avans depozitləri sistemi aid edilir. Bir tərəfdən kombinələmiş növ faktik valyuta nəzarətinin forması sayılır. Bu növ mal alanların tədavi xərclərinin artması səbəbindən ixracı əlverişsiz edir və ödənişin müstəqim məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxartmır. Digər tərəfdən onun valyuta lisenziyalarının bölüşdürülməsi metodu kimi istifadəsi həmin formanın müstəqim valyuta nəzarətinə, başqa sözlə valyuta məhdudiyyətlərinə aid olunmasına imkan verir. Praktikada qarışıq növ daha geniş yayılmışdır və valyuta siyasətinin və digər amillərin istiqamətindən asılı olaraq onlarda valyuta nəzarətinin ya aktiv ya da passiv növü kimi üstünlük təşkil edir.

Əlavə etmək lazımdır ki, tənzimləmə çərçivəsində valyuta nəzarəti tədiyyə balansının bərabərliyini qoruyur. Cari əməliyyatlar üzrə valyuta münasibətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşmasına nail olunması əsas istiqamət kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilir. Hansı ki, dövrü şəkildə ticarət və “görünməyən” alqı satqı üzrə hesablaşmalara nəzarət sərtləşdirilir. Bu zaman tədiyyə balansına miqdarca qiymətləndirmənin təsiri xüsusi yer tutur. Valyuta nəzarəti valyuta ilə spekulativ alqı satqını əhatə edir, qızıl valyuta rezervlərinin vəziyyətini pisləşdirir. Valyuta spekuliyasını aradan qaldırmaq, onların mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün valyuta orqanları valyuta məhdudiyyətləri vasitəsilə “isti” pulların hərəkətini avrovalyuta bazarlarındakı əməliyyatları reqlamentləşdirir: məsələn, qeyri rezidentlərin qoyuluşlarını tənzimləyir, onlarda dövr edən qiymətli kağızların satın alınmasını qadağan edir. Tənzimləyici rol özünü milli valyutanın ölkədən çıxarılmasını məhdudlaşdırmaq yolu və digər əməliyyatları həyata keçirməklə göstərir. Valyuta məzənnələrinin qeydə alınması dövründə valyuta məhdudiyyətləri xüsusi rol oynayır.

Valyuta məhdudiyyətləri eyni zamanda həm müdafiə, həm də yenidən bölüşdürücü funksiyaları yerinə yetirir.

Milli iqtisadiyyat və valyuta sisteminin müdafiə funksiyalarının köməyi ilə valyuta nəzarəti idxal mallarının yerli bazarlara nüfuz etməsinin qarşısını alırlar. Bu da özlüyündə kənar xarici istehsalçılar tərəfindən rəqabəti aşağı salır və milli kapitalla daxili bazarlarda qiymətlərin artması nəticəsində əlavə mənfəət götürməyə imkan verir. Rəqabət qabiliyyəti olmayan “köhnə” sahələrin müdafiəsi və məşğulluğun qorunması üçün valyuta nəzarətindən istifadə olunmasını proteksionizm forması hesab etmək olar. Valyuta nəzarətində “isti” pulların yerlərinin dəyişilməsində məhdudiyətlər əhəmiyyətli rol oynayır. Valyuta nəzarəti həm də kapitalın qaçmasına münasibətdə, həm də qısa müddətli vəsaitlərin axınına qarşı münasibətdə və müvafiq surətdə inflyasiyanın ixracına münasibətdə tətbiq edilir. Bazar islahatlarının həyata keçirilməsinin əvvəlində Mərkəzi Şərqi Avropanın bir sıra ölkələri irihəcmli kapital axınının mənimsənilməsi ilə bağlı çətinliklərlə üzləşdilər. Eyni zamanda cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansında xroniki defisit meydana gəldi. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr daxili gəlirlərin az olması ucbatından investisiyaların axınına əvəzləyə bilmədilər. Zaman keçdikcə valyuta nəzarətinin tətbiqi nəticəsində “qısamüddətli kapitalların hərəkəti” adlı maddə üzrə mənfə saldonu yumşaltmaq mümkün oldu. Valyuta bazarlarının iştirakçıları bəzən revalvasiyanı və yaxud devalvasiyanı gözləməklə milli valyutaya spekulativ hücumu həyata keçirirlər. Belə bir hal özünü müəyyən bir dövr ərzində qiymətli kağızların kütləvi şəkildə alınmasında, yaxud satılmasında göstərir. Son nəticədə valyutaya nəzarət orqanları rezidentlər üçün qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatların məhdudlaşdırılması haqqında qərar edirlər. Bu da öz növbəsində inflyasiyanın idxalı üzərində nəzarətdə müəyyən müvəffəqiyyətlərə, habelə valyuta məzənnəsinin yüksəlməsinə və daxili pul kütləsinin artım sürətinə gətirib çıxarır. (məs, Çexoslovakiya, Macarıstan). Praktika göstərir ki, valyuta axınlarına görə nəzarətin ləğv edilməsi qısamüddətli vəsaitlərin ixracının artımı ilə nəticələnir. (məs, Ukrayna, Rumıniya).

Valyuta nəzarətinin müdafiə funksiyası həmçinin xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsinin azalmasına istiqamətlənmişdir. Bunun üçün qeyri rezidentlərin iqtisadiyyatın bəzi sahələrinə qoyuluşları ya təmamilə qadağan olunmuş, ya da xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Belə məhdudiyyətlərin elementləri keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə həyata keçirilmişdir.

Yenidən bölüşdürücü funksiya müəssisələrin ehtiyaclarının ödənilməsində və valyuta ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsində təzahür edir. Yenidən bölüşdürmə həmçinin dövlətin xarici iqtisadi və xarici siyasi fəaliyyətinin təminatı üçün əqsədilə həyata keçirilir. Məs, müharibə vaxtı hərbi ehtiyacları ödəmək üçün mülki ehtiyacları valyuta xərcləri məhdudlaşdırılırdı. (Yuqoslaviya, Bosniya və Heersoqovina, Xorvatiya). Valyuta daxil olmalarının dövlətin xeyrinə götürülməsi yenidən bölüşdürücü xarakterin məhdudlaşdırılmasına aid edolir və ixrac gəlirlərinin və digər valyuta aktivlərinin məcburi satılması normativinin tətbiqi vasitəsilə reallaşır (Belorusiya, Özbəkistan). Bazar islahatlarının inkişafı ilə əlaqədar valyuta məhdudiyyətlərinin funksiyalarındakı dəyişikliklərə meyillər qeyd olunur: yenidən bölüşdürmənin mühüm rolunu qorumaqla müdafiə və tənzimləyici funksiyaların əhəmiyyəti bir qədər aşağı düşmüşdür.

Belorusiya alimi M.V.Markusenko valyuta nəzarətinin imkanlarını dövlətin tədiyə balansı konspektində nəzərdən keçirməyi təklif edir.¹

Tədiyyə balansının ən mühüm maddələrindən birisi ölkənin ticarət balansı hesab olunur. Praktika göstərir ki, aktiv ticarət balansı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünya liderlərindən geridə qalan ölkələr üçün zəruridir. Ticarət balansının aktiv⁷ saldosu valyuta vəsaitlərinin daxil olmasını əks etdirir. İqtisadi inkişafın müəyyən mərhələlərində aktiv ticarət balansı ölkə kapitalının çıxarılmasının maliyyələşmə mənbəyi sayıla bilər. Buna misal olaraq Almaniyayı, Yaponiyanı və Rusiyanı göstərmək olar.

8 Марчукенко М.В. Роль валютных ограничений в регулировании валютного рынка Белорусии. // economics.bas-net.by/other-pub/markus.htm.

Passiv ticarət balansı (xarici ticarət defisiti) arzuolunmaz haldır və həmin ölkənin dünya təsərrüfatında iqtisadi mövqeyinin zəifliyi əlaməti kimi qəbul edilir. Ticarət balansının saldosu mənfi olduqda iqtisadi inkişafı zəif olan ölkələr kənardan valyuta vəsaitlərinin daxil olmasında ciddi çatışmazlıqla üzləşirlər.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə tədiyə balansının tarazlaşdırılması, onun xarici valyuta ehtiyatlarına uyğunlaşdırılması məsələləri aktualıq kəsb edir. Valyuta nəzarəti rəsmi qızıl valyuta ehtiyatlarının qorunmasına və səmərəli istifadəsinə köməklik göstərir. Bu isə özlüyündə həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın nisbi dekapitalaşması şəraitində çox mühümdür. 1990-cı ilin Rusiya Federasiyası bir sıra gənc gənc və inkişaf etmiş ölkələrə məxsus problemlərlə üz-üzə gəlmişdir. Məs, Venesuelada 1978-1983-cü illər ərzində xarici borc 22 mld. Dolar kapitalın axını isə 26,5 mld dollar təşkil etmişdir.⁸

Inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta məhdudiyyətlərinin köməylə dövlət müəssisələrinin ehtiyacları təmin edilir. Valyuta məhdudiyyətləri milli iqtisadiyyatın idxalında və strukturca yenidən qurulmasında əhəmiyyətli kömək göstərir. **Vəsaitlərin bölüşdürülməsi** vasitəsilə dövlət, ixrac istehsalının sosial iqtisadi inkişafı və stiullaşdırılması vəzifələrinə cavab verən sənayenin daha əlverişli strukturunun formalaşmasına nail olur.

Bəzi malların idxalından imtina nəticəsində alınan valyuta dövlətin və əhalinin ehtiyaclarını daha dolğun ödəmək üçün yönəldilir.

Xarakterik haldır ki, sənycə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta məhdudiyyətləri cari anda tabeçilik vəziyyətindədir və əsasən böhran hallarında tətbiq edilir. Valyuta məhdudiyyətləri özünün yerini tənzipləmənin bazar metodlarına istinad edən valyuta siyasətinin digər formalarına verməli olmuşdur. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində valyuta məhdudiyyətləri praktikasını daimi xarakter daşıyır və valyuta

⁸ Марчукенко М.В. Роль валютных ограничений в регулировании валютного рынка Белорусии. // economics.bas-net.by/other-pub/markus.htm.

siyasətinin əsas formalarından birisidir. Valyuta nəzarətindən, onun uçotu və auditindən istifadə dərəcəsi bir sıra amillərlə müəyyənləşdirilir:

- ölkəni valyuta iqtisadi vəziyyəti;
- tədiyyə balansının vəziyyəti
- rəsmi valyuta rezevlərinin səviyyəsi və dinamikası
- valyuta məzənnəsinin hərəkət istiqaməti

Valyuta nəzarətinin xarakterinə həmçinin daxili istehsalın miqyası, malların və xidmətlərin idxal və ixracının həcmi, xarici iqtisadi fəaliyyətdə hesablaşma metodları və s. təsir göstərir. Beləliklə, valyuta nəzarətindən istifadə dərəcəsi bir çox amillərdən asılıdır.

1.3. Bazar şəraitində valyuta nəzarətinin prinsipləri.

Valyuta nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin mühüm istiqamətinə aiddir: ölkədə sivil valyuta bazarının formalaşması, valyuta ehtiyatlarından effektiv istifadə, valyuta resurslarından ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında səərəli istifadə edilməsi. Valyuta nəzarətinin prinsipləri dövlətin ümumi iqtisadi (o cümlədən valyuta və xarici ticarət) siyasətinin məqsədlərinə cavab verir. Bununla yanaşı diqqət yetirsək görərik ki, valyuta nəzarəti bilavasitə dövlət tədbirləri sistemi vasitəsilə reallaşır və onun reallaşması metodları haqqında suallar meydana çıxır.

Müxtəlif ölkələrin, iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq valyuta nəzarətinin forma və metodlarında kifayət qədər ciddi fərqlər mövcuddur. Bundan başqa fərqlər valyuta nəzarəti sisteminin fəaliyyət müddətlərində və valyuta məhdudiyyətlərindən imtinanın taktikasında müşahidə olunur. Eyni zamanda bir sıra dövlətləri də belə bir inam birləşdirir ki, valyuta nəzarətinin inkişafının müəyyən mərhələlərində ondan ağıllı istifadə dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm ünsürlərindən biri kimi çıxış edə bilər.

Hər bir ölkənin valyuta nəzarəti prinsipləri onun valyuta qanunvericiliyi ilə təsbiq olunur. ABŞ-da, Kanadada, Almaniyada və İsveçrədə isə heç bir zaman valyuta nəzarətini məhdudlaşdırmaq və epizodik istifadə etmək üçün daimi hüquqi əsaslar olmamışdır. Yerdə qalan qərb ölkələrinin qanunvericiliyi müharibədən sonrakı dövrdə bütün əməliyyatların məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə bir konsepsiya özünün xarakterinə görə ehtiyatlılığa xidmət edir. Bu da hökumətlərə zəruri hallarda valyuta nəzarətini gücləndirmək, yaxud zəiflətmək istiqamətində manevr etməyə imkan yaradır. Yalnız hər bir ölkənin iqtisadiyyatı möhkəmləndikdən sonra o, valyuta nəzarətinin tam liberallaşmasına tədricən nail olmaq üçün üzərinə öhdəlik götürmüşdür.

Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələri bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin başlanğıcında yeni valyuta qanunvericiliyini təsdiq etdi. Polşanın qanunvericiliyi (1989-cu ildən qüvvədədir) və Çexoslovakiya (1991-ci ildən) ümumi prinsipləri əsas götürmüşdür: əgər valyuta nəzarəti orqanlarının təlimatlarında nəzərdə tutulmamışdırsa, bütün valyuta əməliyyatlarının həyata keçirtməyə icazə verilir. Bu prinsip nəzarət prosedurlarının daimi və ətraflı istifadəsinin zəruriliyini minimallaşdırmağa yönəldilməlidir. Müvafiq surətdə yalnız xüsusi maliyyə və iqtisadi çətinliklər dövründə valyuta nəzarəti alətlərindən istifadənin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bolqarıstanda pul islahatları dövründə valyuta qanunu 1966-cı ildə, doğrudur, xeyli liberallaşma 1991-ci ildə, Macarıstanda 1995-ci ildə bütün əməliyyatları sadalayır. Bu siyahıda demək olar ki, bütün əməliyyatlar öz əksini tapsa da praktikada valyuta nəzarəti orqanları liberal təlimatlar hazırlamış və bir sıra əməliyyatlar üçün lisenziya qaydası ləğv edilmişdir. Buna görə də yeni qanunlar bəziləri istisna olmaqla, bütün əməliyyatların sərbəst keçirilməsi qaydalarına istinad edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi-Şərqi avropanın bütün ölkələrində valyuta qanunvericiliyindən bazara keçidin ilk dövrlərində (1990-cı illərin əvvəlləri) tam təkmil deyildi. Həmin dövrdə bazar iqtisadiyyatına adekvat olaraq hüquqi təminatın

formalaşmasının təcili zərurililiyi meydana gəldi. Buna görə də yeni normativ aktlar bir çox hallarda tələsik tərtib olunurdu, bəzən də köhnə qanunları əvəz edirdi. Bu da öz növbəsində müvafiq səhvlərə və ziddiyyətlərə gətirib çıxarırdı. Eyni zamanda kontekstdə xüsusi biznesin və kapitalın daxili bazarlarının təzahür etməsi nəticəsində hüquqi tənzimlənmə maliyyə innovasiyalarından geri qalırdı və yenidən araşdırmaq və düzəlişlər aparmaq zərurətə çevrilirdi.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə fəaliyyətdə olan valyuta nəzarəti sisteminin təhlili valyuta nəzarətinin effektiv sisteminin yaradılmasının əsasını təşkil edir.

1. Valyuta nəzarəti bir tərəfdən dövlətin valyuta siyasətinin bir hissəsi olmaqla özünün metodları ilə iqtisadi sabillik məqsədlərinə nail olmağa (ya dolayı, ya da vasitəçilik) kömək göstərməlidir. Digər tərəfdən aydın məsələdir ki, valyuta nəzarətinin vasitələrindən və metodlarından istifadə bütün bədbəxtliklərin qarşısını ala bilər. Konkret desək, o, makroiqtisadi istinadlara tabedir, dövlətin iqtisadi siyasətinin ümumi strategiyası və məqsədləri ilə müəyyənləşdirilir.

2. Cəmiyyətin iqtisadi həyatına çox böyük təsir göstərən valyuta nəzarəti ardıcılıq, məntiqilik, sabillik və ölçülü-biçili olması ilə fərqlənməlidir. İstənilən düşünülməmiş, ehtiyatsız fəaliyyət dünya təcrübəsində göstəriləni kimi bu sferada mənfi hallara gətirib çıxara bilər. Təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin özünü aparması valyuta nəzarəti sahəsində olan tədbirlərə çox dəqiq reaksiya verir.

3. Valyuta tənzimlənməsi sahəsində aktiv normativ yadacılıq valyuta əməliyyatlarının baş tutmasının mövcud qaydalarını yerinə yetirilməsinə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilməlidir.

Sadalanın qaydaların gözlənilməsi keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələr üçün xarakterik olan müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsi zamanı mümkündür.

Belə şərtlərdən birisi müvəkkil banklar institutunun mövcudluğu hesab olunur. Həmin banklara xarici valyuta ilə bank əməliyyatları aparmaq üçün mərkəzi bankdan lisenziya alan banklar aiddir. Adı çəkilən banklara valyuta nəzarəti agentləri

funksiyası həvalə olunur. Onlar öz müştərilərinə xarici valyuta ilə xidmət göstərdikdə valyuta qanunvericiliyinə uyğun sürətdə valyuta əməliyyatlarının aparılmasına nəzarəti həyata keçirməlidir.

Sərt valyuta tənzimlənməsi rejimində bəzi ölkələrdə (məs, Vyetnamda) müəyyən müəssisələr vasitəsi ilə valyuta əməliyyatlarının aparılmasına müstəsna hüquq verən səlahiyyətli hüquqi şəxs institutu yaradılmışdır. Belə bir yanaşma valyuta büdcəsi formasında dövlətdə valyuta resurslarının mərkəzləşməsi zamanı reallaşdırılır.

Digər vacib şərt dedikdə valyuta əməliyyatlarının konkret maliyyə, yaxud kommersiya əməliyyatlarına başlığı faktının məcburi müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Hər bir valyuta əməliyyatının əsasında müxtəlif ölkələrin hüquqi şəxsləri və vətəndaşları arasındakı iqtisadi münasibətlər durur. Belə bir münasibətlərin mövcudluğu müvəkkil banka təqdim etmək yolu ilə valyuta əməliyyatlarını həyata keçirməyi nəzərdə tutan şəxs tərəfindən təsdiq edilir. Daxili, daha sonra xarici konvertləşdirilən milli pul vahidinə keçid zamanı valyuta əməliyyatlarının əsasını bir ölkənin rezidentləri arasındakı iqtisadi münasibətlərin mövcudluğu təşkil edir.

Növbəti şərt valyuta əməliyyatlarının subyektinin növündən (hüquqi, yaxud fiziki şəxs) və statusundan (rezident, yaxud qeyri-rezident) asılıdır.

Valyuta nəzarətinin subyektləri kimi istisnasız olaraq valyuta əməliyyatlarının bütün iştirakçıları çıxış edir:

- müvəkkil banklar-rezidentlər;
- hüquqi şəxslər-rezidentlər və qeyri-rezidentlər;
- fiziki şəxslər-rezidentlər və qeyri-rezidentlər.

Valyuta məhdudiyətlərinin tətbiqinin hüquqi əsaslarını dərk etmək üçün valyuta münasibəti iştirakçılarının statusunu müəyyənləşdirmək vacibdir.

Valyuta hüququnda ümumilikdə **rezident** dedikdə həmin ölkədə daimi yeri yaxud apardığı əməliyyatı olan istənilən şəxs, firma və təşkilat başa düşülür. Yerdə qalan fiziki/hüquqi şəxslər qeyri rezidentlər hesab olunur.

Valyuta qanunvericiliyi həm də valyuta nəzarəti obyektlərini də (müstəqim, yaxud dolay) müəyyənləşdirir. Bu özlüyündə qeyri rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən xarici valyuta ilə, milli pul vahidində daxili valyuta bazarında həyata keçirilən beynəlxalq əməliyyatlardır. Biz magistr işində bankların əməliyyatlarına valyuta nəzarətini araşdırmamışıq. Bu əməliyyatlar Mərkəzi Bankın siyasətinə istiqamətlənir və ayrıca öyrənilmə tələb dir.

Azərbaycanda valyuta nəzarəti milli iqtisadiyyatı dollarlaşdırmadan müdafiə funksiyasını yerinə yetirir. Buna görə də Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilən hallar istisna olmaqla xarici valyuta ilə rezidentlər arasında hesablaşmalara yol verilmir. Eyni zamanda respublikada qeyri rezidentlər tərəfindən, valyuta əməliyyatlarının aparılmasında məhdudiyətlər yoxdur.

Son on ildə dünya praktikasında valyuta vəsaitlərinin legitimliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də hüquqi şəxslərin və vətəndaşların sərəncamında olan valyuta vəsaitləri beynəlxalq və daxili hesablaşmalarda istifadə edildikdə, onun açıq məntiqin sübutu olmalıdır.

Valyuta münasibətlərinin prinsipləri kifayət qədər dimidir. Onlardan istifadə ölkənin valyuta-iqtisadi, o cümlədən valyuta-kredit münasibətlərindən asılıdır.

Valyuta nəzarətinin Çin sistemi valyuta axınlarına nəzarətin konkret istiqaməti prinsipləri nümayiş etdirən klassik nümunədir. Valyuta nəzarəti sövdələşmənin məqsədi, xarakteri, onun şərtləri kimi ünsürlərini həyata keçirməkdən ibarətdir. Müvafiq surətdə valyuta nəzarəti alətləri valyuta vəsaitlərinin müddətini, yerini və həcmi məhdudlaşdırır. Valyuta nəzarəti vasitəsilə hökumət, Çində sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlərin özlərini aparmasına nəzarət edir. Məs, xarici şirkətin iqtisadi göstəriciləri müəyyən normativlərə uyğun gəlmədiyi halda ona valyutanı satın almaq qadağan oluna bilər.

Çində biznes quran qərb ölkələrinin işgüzar dairələrinin nümayəndələri qeyd edirlər ki, bu ölkədə valyuta nəzarəti xüsusilə iki mühüm vəzifəni yerinə yetirir. Birincisi, o,

özlərinin əldə etdikləri mənfəəti Çindən çıxartmaq istəyən şirkətlərə əngəl yaradır. İkincisi, idarə olunan valyuta məzənnəsini tamamlamaq, əlverişli ticarət balansını yaratmaq və valyuta axınlarını manipulyasiya etmək üçün güclü alət hesab olunur.⁹

Valyuta nəzarəti prinsipləri milli və dövlətlərarası səviyyədədir və qarşılıqlı əlaqədədir. Milli valyuta qanunvericiliyi ona müəyyən təsir göstərən beynəlxalq sazişlərlə sıx əlaqədədir. Beynəlxalq valyuta maliyyə təşkilatlarının üzvü olan ölkələr və regional iqtisadi birliklər valyuta proteksionizmi ilə məhdudlaşır.

Müxtəlif ölkələrin valyuta qanunvericiliyinə Beynəlxalq Valyuta Fondu müəyyən təsir göstərir. BVF-nun nizamnaməsində nəzərdə tutulur: ölkələrarası cari əməliyyatlar üzrə çoxcəhətli ödəniş sistemlərinin müəyyənləşdirilməsi və valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvi dünya ticarətində artımı çətinləşdirir.¹⁰

Bununla əlaqədar olaraq BVF-nun nizamnaməsinin VII maddəsində iştirakçı ölkələrin qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdur ki, cari əməliyyatlar və bununla əlaqədar ödənişlər və köçürmələr reyestrə daxil edilməsin və eyni zamanda valyuta qaydalarında və valyuta məzənnələrində deskriminasiyaya yol verilməsin. Həmin hissənin 4-cü maddəsində qeyd olunur ki, bu maddə üzrə öhdəlik qəbul edən ölkə rezident ölkənin pul məbləğlərini qızıla, yaxud valyutaya konvertləşdirilməlidir. Burada qanuni cari əməliyyatların nəticələri əsas götürülür.

Nizamnamə üzrə məhdudiyyətlərə iki halda yol verilir:

1) tətbiqə balansında “fundamental” bərabərsizlik baş verdikdə (bu zaman aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir: məhdudiyyət müvəqqəti olmalıdır və ölkələr onların ləğvi üçün maksimal gücü sərf etməlidirlər);

2) əgər fondada valyutalardan biri defisitdirsə, BVF-nun nizamnaməsinin VII maddəsi icazə verir ki, valyutası defisit olan ölkədə valyuta əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasına icazə verilir (əslində bu hala təcrübədə təsadüf olunmamışdır).

⁹ Mastel Ç. The rise of the Chinese Economy: the kingdom Emerges. N.Y.:M.E.Sharpe, 1997.0125

¹⁰ IMF. Articles of Agreement. Wash:IMF 1978 p2

BVF-na daxil olan ölkələr üçün keçid dövrü ərzində valyuta məhdudiyyətlərinin tətbiqi imkanları nəzərdə tutulmuşdur (2-ci hissə, XIV –cü maddəsi). Keçid dövrünün müddəti isə hər bir ölkənin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir. Dünya ölkələrinin əksəriyyəti həmin maddənin tələblərinə istinad edir.

Belə hesab etmək olar ki, qeyd olunan dövr ərzində hər bir ölkə böhran hallarının qarşısını ala bilər və sərt məhdudlaşdırmanı həyata keçirə bilər.

Kapitalın hərəkəti üzərində nəzarət haqqında məsələlər təmənilə müxtəlif ölkələrin səlahiyyətindədir. Spekulyativ qısamüddətli kapitallara münasibətdə isə BVF-nun üzvü olan ölkələrin təkə hüquqları deyil, həm də vəzifələri nəzərə alınmışdır.

Bu bölmədəkiləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar: hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişafının maraqlarına cavab verən valyuta nəzarəti mexanizmini müstəqil surətdə yaratmalıdır.

II FƏSİL: VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

2.1. Müəssisələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu və auditinin nəzəri aspektləri.

Kommersiya müəssisələrində xarici iqtisadi fəaliyyət hazırda aşağıdakılarla məhdudlaşır:

- beynəlxalq sərgilərdə iştirak;
- xidmətlərin göstərilməsi;
- beynəlxalq ticarət

Azərbaycan Respublikasının müəssisələri hazırda ticarət və elmi-texniki sərgilərdə ya kommersiya ya da maarifləndirici kommersiya xarakteri daşıyan tədbirlərdə iştirak edir.

Xidmətlərin göstərilməsi sahəsində belə müəssisələr aşağıdakılarla məşğul olurlar: nəqliyyat, informasiya, məsləhət, mühasibat, auditor, bank, sığorta, reklam, icarə və lizinq xidmətləri, beynəlxalq turizm, inşaat, avadanlıqların təmiri, texniki xidmət.

Beynəlxalq ticarət sahəsində Azərbaycan müəssisələri adətən idxal-ixrac əməliyyatları, mal mübadiləsi və kompensasiya alqı-satqısı və intellektual mülkiyyətin ticarət sahəsində Azərbaycan müəssisələri adətən idxal-ixrac əməliyyatları, mal mübadiləsi və kompensasiya alqı-satqısı və intellektual mülkiyyətin ticarəti ilə məşğul olurlar.

Azərbaycan strateji yol xəritəsində nəzərdə tutulan idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı kommersiya müəssisələrinin qarşısında aşağıdakılardan irəli gələn yeni spesifik problemlər meydana gəlmişdir:

- alqı-satqıların müddətlərinin və məsafələrinin artması ilə əlaqədar kredit riskləri və kontraktların icra müddətləri də yüksəlməyə doğru meyl edir;

- xarici valyutaların məzənnəsindəki dəyişikliklərlə bağlı kommertiya riskinin əlavə növü- valyuta riski meydana gələ bilər;

- müxtəlif ölkələrdə qanunvericilik aktlarında, müqavilə münasibətlərinin normalarında və qaydalarında müşahidə edilən fərqlər kontragentlər arasındakı qarşılıqlı hesablamaların aparılmasını çətinləşdirir və vergi yükünün artmasına səbəb olur;

- konkret ölkənin cari qanunvericiliyinin konyukturluğu hər bir ölkənin suverenliyindən, onun cari iqtisadi və siyasi mənafeələrindən irəli gələn əlavə risklərə gətirib çıxara bilər.

Buna görə də malların və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsi prosesində iştirak edən müəssisələrin mühasibat uçotu, maliyyə hesabatı və auditinə qoyulan tələblər xarici ticarətə daxil olmayan müəssisələrə qoyulan tələblərdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir.

Xarici əlaqələrdə iştirak, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, kommertiya müqavilələrinin bağlanması üzrə müqavilələr, beynəlxalq mal göndərmələri və hesablaşmaların texnikasının mənimsənilməsi, biznes üzrə etibarlı ticarət partnyorlarının seçilməsi üzrə müəssisələrə əlavə tələblər qoyur. Məs, hesablaşmaların akkreditiv, çek və veksəl formaları daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Qərbi ölkələrinin bankları bazar rəqabəti və özlərinin partnyorları ilə kontraktların bağlanması üzrə qabaqcadan danışıqlar aparılanda onların ödəmə qabiliyyətləri haqqında əhəmiyyətli kömək göstərir və müvafiq təhlillər aparılır. Belə olduğu şəraitdə xarici şirkətlərlə iş qurmaq çox asandır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət həyata keçirilən zaman iki mühüm əlamətli nəzərə almaq lazımdır. Vergiyə cəlb olunma sisteminin kifayət qədər yüngülləşdirilməsi və milli bazarın dövlətin son illərdə həyata keçirdiyi tədbirlər vasitəsilə güclü səviyyədə qorunması.

Beynəlxalq ticarətdə mallara mülkiyyət hüququnun keçirilməsi başqa sözlə malların qorunmasına görə fərdi məsuliyyətin müqavilə bağlayan bu və ya digər tərəfə həvalə olunması, habelə üstəlik xərclərin bölüşdürülməsi kifayət qədər mürəkkəb və bəzən də izahı çətin olan məsələlərdən biridir. Belə şərtlər beynəlxalq ticarət terminləri adlı məcmuədə (İNKOTER MC-2000) şərh edilmişdir.

Bu məcmuədə qarşılıqlı fəaliyyət şərtləri 4 qrupa bölünmüşdür: E, F, C, D. Aşağıdakı cədvəldə beynəlxalq ticarət terminlərinin açıqlanması qaydası verilmişdir (cədvəl 2.1.)

Beynəlxalq ticarət terminlərinin açıqlanması.

Qrupların indeksi kateqoriya	Kod	Şərtin indeksi	Şərtin tipləri	YGB indeksi
E “yola salmaq”	1	EXW	Müəssisələrdə (franko-zavod)	EXB
F “Əsas yük daşınma ödənilməmişdir”	2	FCA	Franko daşıyıcı (məntıqı göstərmə)	ΦCA
	3	FAC	Gəminin göyertəsində (göndərən liman göstərilir)	ΦAC
	4	FOB	Sərbəst şəkildə gəminin göyertəsində (liman göstərilməklə)	ΦOB
C “Əsas yük daşınma ödənilməmişdir”	5	SFR	Dəyər və fraxt (təyinat limanı göstərilməklə)	CΦP
	6	SİF	Dəyər, sığorta və fraxt (təyinat limanı göstərilməklə)	CИΦ
	7	SPT	Fraxt yükdaşıma əvvəlcədən ödənilmişdir (təyinat yeri göstərilməklə)	CИT
	8	SİT	Fraxt daşınma və sığorta	CИT

			əvvəlcədən ödənilmişdir (təyinat yeri göstərilməklə)	
D “Yükün gəlib çatması”	9	DAF	Sərhəddə təhvil vermə (yer göstərilməklə)	ДАФ
	10	DES	Gəmidən təhvil vermə (təyinat limanı göstərilməklə)	ДЕС
	11	DEK	Körfəzdən təhvil vermə (rüsüm göstərilməklə)	ДЕК
	12	DDU	Rüsüm ödənilmədən təhvil vermə (təyinat yer göstərilməklə)	ДДУ
	13	DDP	Rüsüm ödənilməklə təhvil vermə (təyinat yer göstərilməklə)	ДДП

E qrupu- malsatan malları özünün anbarından malalana satır.

F qrupu- malsatan malları yükü daşıyana çatdırır. Yükü daşıyan alıcını müəyyənləşdirir və yükün göndərilməsi barədə müqavilə imzalayır.

C qrupu – satıcı malların göndərilməsi barədə müavilə bağlayır, lakin mallara görə yaxud malların yüklənməsi və yola salınması haqda əlavə xərclərə görə məsuliyyət daşımır.

D qrupu- satıcı malların alıcı ölkəyə çatdırılması ilə əlaqədar bütün əlavə xərclərə görə məsuliyyət daşıyır.

2.1.-ci cədvəlin sağ sütununda ticarət şərtlərinin indeksləri açıqlanır və burada verilən termin yük gömrük bəyannaməsini əks etdirir. (YGB).

Xarici ticarətlə əlaqədar valyuta əməliyyatlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- rezidentin rezidentdən qanuni əsaslarla valyuta dəyərlərinin satın alınması, yaxud satılması, habelə onlardan necə bir ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunması;

- rezidentin rezidentdən əksinə qanuni əsaslarla valyuta dəyərlərinin və daxili qiymətli kağızların satın alması yaxud satılması, həmçinin onlardan necə bir bir ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunması;

- rezidentin rezidentdən əksinə qanuni əsaslarla valyuta dəyərlərinin, Azərbaycan valyutasının (manat) və daxili qiymətli kağızların satın alınması, həmçinin onlardan necə bir bir ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunması;

- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə valyuta dəyərlərinin, Azərbaycan valyutasının (manat) və daxili qiymətli kağızların gətirilməsi və çıxarılması;

- xarici valyutaların, Azərbaycan valyutasının (manat), daxili və xarici qiymətli kağızların Azərbaycanın xaricində açılan hesablardan köçürülməsi və yaxud əksinə;

- qeyri rezidentlər zamanı Azərbaycan valyutasının (manat), daxili və xarici qiymətli kağızların Azərbaycanın daxilində açılan hesablardan köçürülməsi və yaxud əksinə;

Valyuta dəyərləri dedikdə başa düşülür: xarici valyuta və daxili valyuta.

Xarici valyutaya aiddir:

- pul nişanları (banknotlar və xəzinədarlıq biletləri) və xarici ölkənin (yaxud ölkələrin) ərazisində qanuni əsaslarla ödəniş vasitəsi kimi tədavüldə olan monetlər, habelə tədavülə qəbul edilən (tədavüldən çıxarılanlar), yaxud mübadiləyə məruz qalan monetlər;

- xarici ölkələrin pul vahidi iləonların bank hesablarında yerləşdirilən hesablar;

Azərbaycan Respublikasının valyutasına aiddir:

- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının banknot və manat ifadəsində pul nişanları (qanuni əsaslarla nağd ödəniş vasitəsi kimi tədavüldə olan yaxud mübadiləyə məruz qalan);

- Bank hesablarında və yaxud bankın qoyuluşlarında olan vəsaitlər.

Azərbaycan Respublikasının daxili qiymətli kağızlarına aiddir:

- buraxılması Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatata alınan, nominal dəyəri Azərbaycan Respublikasının valyutası ilə (manatla) ilə müəyyənləşdirilən emissiya qiymətli kağızları;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində buraxılan və milli valyutanın alınmasına imkan verən digər qiymətli kağızlar.

Kənar qiymətli kağızlar dedikdə daxili qiymətli kağızlar kateqoriyasına aid edilməyən qiymətli kağızlar (o cümlədən sənədləşdirilməmiş formada) başa düşülür.

Valyuta əməliyyatlarını həyata keçirən zaman onların iştirakçılarının iki kateqoriyasını dəqiq fərqləndirmək lazımdır: rezidentlər və qeyri rezidentlər.

Rezidentlərə aiddir:

- Fiziki şəxslər – xarici ölkələrdə onların qanunvericiliyinə uyğun şəkildə daimi yaşayan vətəndaşlar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;

- Yaşamaq hüququ əsasında Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan xarici vətəndaşlar və vətənd;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılan hüququ şəxslər və onların Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarında yerləşən filialları;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisinin hüdudlarından kənarında yerləşən Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəlikləri və bu qəbildən olan təşkilatlar.

Yuxarıda sadaladığımız siyahıya daxil edilməyən fiziki və hüquqi şəxslər qeyri rezidentlər hesab olunurlar. Bunlara aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayılmayan, yaxud xarici dövlətdə həmin dövlətin qanunvericiliyinə uyğun surətdə daimi yaşayan kateqoriyasına aid edilən vətəndaşlar;

- yaşamaq hüququ əsasında Azərbaycan Respublikasında daimi yaşamayan , o cümlədən xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan fiziki şəxslər;
- xarici ölkənin qanunvericiliyi əsasında yaradılan və Azərbaycan Respublikasının ərazisinin hüdudlarından kənarında yaşayan hüquqi şəxslər;
- xarici ölkənin qanunvericiliyi əsasında yaradılan və Azərbaycan Respublikasının ərazisinin hüdudlarından kənarında yerləşən və hüquqi şəxs sayılmayan təşkilatlar;
- Azərbaycanda akkreditə olunan xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəlikləri, konsulluqları və həmin ölkələrin dövlətlərarası və yaxud hökumətlərarası təşkilatların daimi nümayəndəlikləri;
- Azərbaycanda dövlətlərarası və yaxud hökumətlərarası təşkilatlar, onların filialları yaxud daimi nümayəndəlikləri;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən filiallar, daimi nümayəndəlikləri və digər müstəqil struktur bölmələr qeyri rezidentlər;
- rezidentlərin siyahısında göstərilməyən digər şəxslər.

2.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin rəsmiləşdirilməsində istifadə edilən sənədlər və onların doldurulması metodikası.

Xarici sövdələşmələrin hazırlanması, rəsmiyyətə sınıması, həyata keçirilməsi, alqı-satqı prosesləri xarici ticarət sənədləşməsi ilə müşayiət edilir. Sənədlərin düzgün doldurulması bütün mərhələlərdə sövdələşmələrin müvəffəqiyyət qazanmasında mühüm rol oynayır.

Xarici ticarət sənədlərinə aiddir: xarici kontragentlərlə alqı-satqını təsdiq edən sənədlər, başqa sözlə malların göndərilməsi, onun qablaşdırılması, sığorta, anbarda saxlanılma, gömrük vasitəsilə sərhədi keçməsi.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti çoxsaylı sənədlər müşayət edir. Yerinə yetirilən funksiyalardan asılı olaraq xarici iqtisadi sənədlər aşağıdakı qruplara bölünürlər:

- ixrac əməliyyatlarının hazırlanması üzrə;
- idxal əməliyyatlarının hazırlanması üzrə;
- malların yola salınmasına hazırlıq üzrə;
- kommersiya;
- ödəniş bank əməliyyatları üzrə;
- sığorta;
- nəqliyyat;
- nəqliyyat-ekspedisiya;
- gömrük.

İxrac əməliyyatlarının hazırlanması üzrə sənədlər:

Oferta - dedikdə, satıcının yazılı təklifi başa düşülür. Bu sənəd satıcının müəyyən şərtləri əsasında malların partiyasının mümkün alıcıya yönəldilməsi isə fərqlənir.

Oferta möhkəm (bir alıcıya) və sərbəst (bir neçə alıcıya) olur.

Malların beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında Vyana konvensiyasına əsasən (14-cü maddə) bir və ya bir neçə konkret şəxsə ünvanlanan müqavilənin bağlanması haqqında təklif oferta hesab olunur. Əgər bu sənəddə malın adı, qiyməti və satış şərtləri qeydə alınmışdırsa, onda verilən təklif kifayət qədər əsaslı sayılır.

Sifarişin təsdiqi dedikdə, heç bir mübahisə aparmadan alıcının sifariş sənədlərinin qəbulu haqqında ixracatçının məlumatının əks etdirən sənəd başa düşülür.

Tender dedikdə, sifarişçinin (alıcının) konkret tələblərinə cavab verən və ticarətdə iştirak edən satıcının təklif etdiyi sənəd başa düşülür. Bu sənəddə texniki şərtlər, satıcının yerinə yetirəcəyi tələblər, təklif olunan qiymət, işin dəyəri, habelə spesifikasiya ilə birlikdə alqı-satqı kontraktı göstərilir.

İdxal əməliyyatlarının hazırlanması üzrə sənədlər:

Sifariş dedikdə, bu sənəddə alıcı sifariş verilən malın adı istehsalı, yaxud hazırlanması üçün zəruri olan bütün şərtləri ətraflı göstərir. Sənəddə eyni zamanda xarici ticarət sövdələşmələrinin bağlanması üçün zəruri olan bütün əhəmiyyətli elementlər də öz əksini tapır.

Sorğu dedikdə, tərəflərin verdiyi sənəd başa düşülür. Bu sənəddə maraqlı tərəfin almaq istədiyi malların adı, arzu edilən bəzi şərtlərin dəqiqləşdirilməsi, mal göndərilməsinin vaxtı və s. qeydə alınır.

Mal göndərilməsi üzrə təlimata sifariş adlı sənəd malgöndərənə verilir və sifariş olunan malların prinsipcə malsatının təkliflərinin qəbulu haqqında informasiya verir son nəticədə kontraktın bağlanması üzrə danışıqlar haqda niyyətini bildirir. Adı çəkilən sənəd danışıqlar üçün dəvət hesab olunur.

Malların yola salınmasına hazırlıq üçün sənədlər.

Tender sövdələşməsi malgöndərilməsinin şərtlərinə münasibətdə sifarişçinin tələblərini müəyyən edir.

“Yola salınma üzrə təlimat” adlı sənəddə yük haqqında və onun yola salınması ilə əlaqədar ixracatçının tələbəri barədə məlumatlar verilir.

“Malın göndərilməsinə dair icazə” adlı sənəddə malsatandan malın yola salınmasına hazırlıq haqqında məlumat öz əksini tapır.

“Malın anbardan çıxarılması naryadı” adlı sənəd müəssisə tərəfindən verilir və burada müştərinin qeyd etdiyi malların anbardan çıxarılmasına dair göstəriş qeydə alınır.

“Markalanma üzrə təlimat” adlı sənəddə markalanmaya aid tələblər öz şərhini tapır, yüklərin daşınması və malalana təhvil verilməsi üçün zəruri sayılan şərti işarələr təsvir olunur.

Kommersiya sənədləri.

Kommersiya sənədlərinə aiddir: fraxtlaşdırma haqqında ərizə, yola salınma haqqında tapşırıq, yola salınmaya hazırlıq haqqında məlumat və digər sənədlər.

Sənədlərin bu qrupu malların dəyər, miqdar və keyfiyyət xarakteristikasını verir. Bu sənədləri malsatan rəsmiyyətə salır, malalan isə həmin sənədlər əsasında ödənişi həyata keçirir.

Kommersiya hesabatı başlıca hesablaşma sənədidir. Yerinə yetirilən funksiyalardan asılı olaraq hesab aşağıdakıları özündə birləşdirir: hesab faktura, hesab-spesifikasiya, əvvəlki hesab, proform hesab və s.

Spesifikasiya adlı sənəddə malın miqdarı və cinsi göstərməklə həmin partiyaya daxil olan bütün növlərdən olan malların siyahısı əks etdirilir.

Keyfiyyət haqqında sertifikat adlı sənəddə kontraktın tələblərinə uyğun olaraq faktiki olaraq yola salınan malların keyfiyyətini sübut edən şəhadətnamədir.

Qablaşdırma vərəqi adlı sənəddə hər bir malın partiyasında olan malların bütün növlərinin və çeşidlərinin siyahısı göstərilir.

Texniki sənədləşmə (pasport, çertyoj, sxemlər və quraşdırma və istismar üzrə təlimatlar) uzun müddətli istifadə ediləsi malların və avadanlıqların yola salınması və texniki xidmət haqqında məlumatları özündə birləşdirir.

Malların keyfiyyətini xarakterizə edən sənədlərə keyfiyyət haqqında sertifikat, sınaq protokolu, zəmanətli öhdəlik, yaxud zəmanət məktubu və i.a.

Ödəniş bank əməliyyatları üzrə sənədlər:

Ödəniş bank əməliyyatları üzrə sənədlərin malsatanlar və alıcılar arasındakı kontraktda müəyyənləşdirilən hesablaşmaların formalarından asılıdır.

Ödəmə tapşırığı adlı sənəd vasitəsilə bir bankdan digər banka ünvanlanan bank köçürmələri həyata keçirilir.

Qəbz adlı sənəddə cari hesabın yiyəsinin qəbzdə göstərilən məbləğin ödənilməsi barədə danışıqsız əməl olunması əmridir.

Veksel yazılı bir borc öhdəliyinin ciddi müəyyənləşdirilən formasıdır. Bu sənəd onun sahibinə (veksel saxlayana) müddət başa çatdıqdan sonra vekseldə göstərilən məbləğdə pulun ödənilməsi hüququnu verir.

Bu qrup sənədlərə habelə aşağıdakılar da aiddir: bank köçürməsi, bank zəmanəti, bank zəmanətinə ərizə, akkreditiv, akkreditivə ərizə, inkassa tapşırığı, bank ödənişi haqqında məlumat, inkassa ödənişi haqqında məlumat, ödənişin təminatı haqda zəmanət və s.

Sığorta sənədləri:

Sığorta sənədləri sığortaçı və sığorta edən arasındakı qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir. Sığorta sənədlərinə aiddir: sığorta məmuru, sığorta sertifikatı, sığorta şəhadətnaməsi, sığorta hesabı və s.

Nəqliyyat sənədləri:

Nəqliyyat sənədləri yükləndirən tərəfindən yazılır və burada malın göndərilməsi qeydə alınır.

Konosamet (su qaiməsi) adlı sənəd gəmi sahibi tərəfindən yazılır və burada yükün göndərilməsi ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapır.

Kommersiya aktı ya yükdaşıyan, ya da onun nümayəndəsi tərəfindən tərtib edilir. Bu sənəddə çatışmazlıqlar, xarab olmalar, yaxud zədələnmələrlə bağlı faktlar uçota alınır.

Dəmiryol qaiməsi yükləndirənlə və dəmiryolu administrasiyası arasında yüklərin daşınması müqaviləsinin sənədlə rəsmiyyətə salınmasıdır. Bu formada dəniz qaiməsi, avtomobil qaiməsi və çay qaiməsi rəsmiləşdirilir. Hər bir qaimə üçün yol vedomostu tərtib olunmalıdır.

Nəqliyyat sənədlərinə habelə aiddir: şturmanın qeydiyyatı, çarter müqaviləsi, berns-not müqaviləsi, bukinq not (müqavilə), pay konosamenti, kommersiya qrafiki, dok qeydiyyatı, aviayük qaiməsi, qarışıq malların daşınması qaiməsi, malın qəbuluna dair qeydlər, tonnajın fraxtlaşdırılmasının təsdiqi, fraxta hesabı, yükün daşınmasında əngəllərin meydana çıxması barədə məlumat, yükün göndərilməsi barədə məlumat və s.

Nəqliyyat-ekspedisiya sənədləri

Bu sənədlərdə rəsmiyyətə salınır: ekspeditor tərəfindən müxtəlif növ əməliyyatların ekspedisiyası, yüklərin emalı, anbara yığılması, yüklərin daşınmasının təşkili, malların yenidən yüklənməsi, onların mühafizəsi, qablaşdırma və markalar ayrılması vəziyyətinin yoxlanılması.

Ekspeditorun hesabı adlı sənədə görə hesab ekspeditor tərəfindən verilir və burada göstərilən xidmətlər, onların dəyəri sadalanır və onların ödənilməsi tələbləri irəli sürülür.

Malın verilməsi orderi adlı sənəddə göstərilən malların verilməsi barədə təflərin sərəncamları öz əksini tapır.

Malların buraxılışı adlı sənəddə göstərilən malların limandan yaxud son məntəqədən daşınması hüququ qeydə alınır.

Bu qrup sənədlərə həmçinin aiddir: yüklənmə tapşırığı, ekspeditor tapşırığı, ekspeditor təlimatı, ekspeditor tərəfindən idxalçıya və ixracatçıya verilən məlumat, yükün qablaşdırılması barədə ekspeditorun şəhadətnaməsi, yükün qəbulu, yola salınması haqqında məlumat, malın alınması haqda ekspeditorun anbar iltizamı və s.

Gömrük sənədləri.

Gömrük sənədləri malların gömrük sərhədi vasitəsilə keçirilməsinin rəsmiləşdirilməsi üçün tələb olunur.

Gömrük bəyannaməsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirən unifikasiya olunan sənəddir: bəyan etmək, başqa sözlə mal haqqında bütün məlumatlarla gömrük orqanlarını məlumatlandırmaq, sövdələşmənin qanunliliyinin təsdiqi. Gömrük bəyannaməsi Gömrük orqanlarına qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müddətdə təqdin olunur. Bu müddət malın gömrüyə daxil olduğu gündən iki həftəyədək tərəddüd edir.

Ixrac lisenziyası adlı sənəddə müəyyən müddət ərzində göstərilən malların ixracına verilən icazənin mahiyyəti açıqlanır.

Idxal lisenziyası idxala münasibətdə qüvvədə olan qaydalara müvafiq olaraq səlahiyyətli orqanlara verilən sənəddir. Həmin sənədə əsasən göstərilən tərəfə sənəddə

göstərilən şərtlər daxilində idxal mallarının ya məhdud, ya da hər hansı bir məhdudiyyət qoyulmadan miqdarda aparılmasına icazə verilir. Bundan başqa sənədlərin həmin qrupuna valyuta nəzarəti bəyannaməsi, yük bəyannaməsi, gömrükdən təcili azad olunma barədə bəyannamə, dərəcə haqqında bəyannamə, ekspertiza aktı, malın mənşəyi haqqında bəyannamə, yaxud sertifikat (şəhadətnamə), baxış haqqında şəhadətnamə, barter, sanitariya və karantin şəhadətnaməsi, gömrük tranziti üçün mallar haqqında bəyannamə, tranzit zəmanəti şəhadətnaməsi, gömrük dəyəri bəyannaməsi, malın təhlükəsizliyi haqqında sertifikat, alqı-satqı pasportu və s.

Xarici ticarət sövdələşmələrinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması zamanı tərəflərin münasibəti **xarici ticarət kontraktı** (müqaviləsi) tərtib olunduqda iki yanaşmadan istifadə olunur: məzmunun qısa şərti; məzmunun çox ətraflı şərh. Birinci yanaşmada mübahisəli situasiyaların baş verdiyi hallarda müqavilədə şərh olunmayan anların nizamlanmasına çox vaxt sərf olunur.

Xarici ticarət üzrə alqı-satqı kontraktının rəsmiyyətə salınması zamanı əsas sənəd aiddir: 1980-cı ildə işlənib hazırlanan və 1998-ci il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən Vyana onvensiyası, İnkoterms 2000; Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.

Belə kontraktın aşağıdakı bölmələr mövcuddur:

1. Preambula
2. Kontraktın predmeti
3. Kontraktın qiyməti və ümumi dəyəri
4. Ödəniş şərtləri
5. Yolalanma müddəti
6. Keyfiyyət və miqdar üzrə malın qəbulu şərtləri
7. Yolalanmanın bazis şərtləri.

Hər şeydən əvvəl beynəlxalq ticarətdə FDB, SİF, KAF, FAC, franko daınma tətbiq olunur.

Malların ötürülməsi üzrə malsatanın əsas vəzifəsinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar müəyyən mübahisələr tez tez baş verir. Alqı-satqı üzrə xarici ticarət kontraktında əlavə olaraq aşağıdakı bölmələr mövcuddur:

8. Fors major vəziyyəti
9. Mübahisələrin araşdırılması (tərəflərin arbitraj və məhkəmə çəkişmələri)
10. Alqı-satqının digər şərtləri və vəziyyətləri
11. Alıcı və satıcının ünvanları
12. Tərəflərin imzaları

Xarici ticarət kontraktında mübahisələrin baş verdiyi hallarda tətbiq ediləsi prosesual hüquq və mübahisələrin araşdırılması yeri hökmən göstərilməlidir.

Təşkilat alqı-satqı üzrə xarici ticarət kontraktının mətnini hazırladıqda xarici partnyorlarla bu və ya digər sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində özünün bütün maraqlarını və götürə biləcəyi faydanı nəzərə almalıdır.

III FƏSİL. VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.

3.1. İdxal ixrac əməliyyatlarına görə mühasibat uçotu və auditin inkişafı istiqamətləri.

İdxal və ixrac əməliyyatlarına görə valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi bir sıra amillərin, hər şeydən əvvəl iqtisadi inkişafın səviyyəsinə, istehsalın strukturuna, xarici iqtisadi münasibətlərdən asılılıq dərəcəsinə əsasən təşəkkül tapır.

Məsələn, Macarıstan o qədər də böyük ölkə deyildir, lakin onun iqtisadiyyatı kifayət qədər açıqdır: 2000-ci illərdə onun ixracatı ümumi daxili məhsulun dördən birinin çoxunu təşkil etmişdir. Eyni zamanda praktik olaraq xarici ticarət dövriyyəsinin hamısı sərbəst konvertləşdirilən valyuta həyata keçirilmişdir. Bilavasitə belə bir vəziyyət Macarıstanın əsas ticarət partnyorlarının konyukturasının dəyişilməsinə böyük təsir göstərməkdədir. Belə bir şəraitdə valyutanın uçotu və auditini daxili-xarici iqtisadi göstəricilərə, hər şeydən əvvəl inflyasiyanın səviyyəsinə, habelə xarici ticarətin formalaşmasına və tədiyyə balanslarına çox böyük təsir göstərir.

Ixrac sahəsində valyuta əməliyyatlarının uçotu və auditini qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

Ixrac gəlirlərinin tam və vaxtlı-vaxtında alınması, onların dövlətin əlində mərkəzləşməsi, tədiyyə balansının daxil olmalarının artması;

Valyuta orqanları tərəfindən tövsiyyə olunan hesablaşma formalarına əməl olunması;

Şaxələnmə yolu ilə valyuta rezervlərinin rəşional strukturlarının formalaşması;

Kapital ixracının əmtəə formasına çevrilməsi;

Ixracatçıların və xarici malalanlarının kredit qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsi.

2000-ci illərdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə formalaşan ixrac üzrə hesablaşmalara nəzarətə görə valyuta nəzarətinin daha geniş yayılmış forması

ixracdan alınana satışdan gəlirlərin məcburi qaydada satılmasıdır. Bu qayda ya bütün gəlirlərə ya da onun müəyyən bir hissəsinə şamil edilir. Bəzi hallarda gəlirlər müvəkkil bankda ixracatçının valyuta hesabında deponentləşdirilir və icazə verilən ödənişlərin baş tutması üçün istifadə olunur. Valyuta gəlirlərinin satılması ya rəsmi məzənnə, ya da bazar məzənnəsi üzrə həyata keçirilir. əgər rəsmi məzənnə artırsa, bu hal bəzən ixracı stimullaşdırmır. Malların daşınmasını genişləndirmək üçün dövlət rəsmi məzənnəyə əlavələr (mükafat) müəyyənləşdirmişdir. Bu mükafatı ixracatçı valyutanı satan zaman əldə edir. Bu özlüyündə ixracatçıya xarici ticarətdə malların qiymətini endirməyə imkan verir. İxracatı stimullaşdırmaq üçün firmalara icazə verilir ki, defisit malları satın almaq üçün gəlirlərin bir hissəsindən istifadə etməyə imkan verilir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 1953-cü ildə qəbul etdiyi qərara görə belə bir tutulma kvotası bəzi hallarda valyuta məhdudluğu kimi nəzərdə tutulur.

Valyuta orqanları ixrac gəlirlərinin alınmasını təmin etmək üçün məqsədlə tam həcmdə və göstərilən müddətdə ixracatçıların ölkədən çıxarılmasına lisenziya almalarını nəzərdə tutur. Bu zaman ixracatçı bütün gəlirlərin məbləğini ölkəyə valyuta ilə gətirməyi və onun satılmasının öhdəsinə götürməlidir. Bunun üçün ixracat üzrə ödənişlər milli banklar vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Bəzi hallarda valyuta nəzarəti hesablaşma formalarının seçilməsində ixracatçılara məhdudluqlar qoyur. Burada başlıca məqsəd gəlirlərin minimum müddətdə əldə olunmasından və onların sürətlə müvəkkil banklarda mərkəzləşdirilməsindən ibarətdir. İxracatçılar hesablaşma formalarının seçilməsində praktiki olaraq sərbəstdirlər. Lakin valyuta orqanları onların qarşılıqlı tələblərin əvəzlənməsi imkanlarını məhdudlaşdırırlar. Nəzərdə xarici valyutaların daxil olması təmin olunur və icasız idxala yol verilmir. Əvəzlənməyə icazə yalnız qarşılıqlı öhdəlik zamanı yol verilir.

İxrac üzrə ödənişlərə nəzarət və satışdan gəlirlərin təhvil verilməsinə tələblər valyutanın qeydiyyatı və uçotu qaydalarını nəzərdə tutur. Valyuta rezervlərinin rəsmi strukturunu formalaşdırmaq məqsədlə adətən vəsaitlərin rəsmi strukturunu

formalaşdırmaq məqsədilə adətən vəsaitlərin daha stabilə valyuta ilə alınması tələb edilir.

İxrac üzrə valyuta məhdudiyyətlərinin forması dedikdə repatriasiya müddətlərinin və ixrac gəlirlərinin təhvil verilməsinin müəyyənləşdirilməsi başa düşülür.

Valyutaların daxil olması və satılması müddətləri dar çərçivədə nəzərdə tutulur.

Rəsmi valyuta rezervlərinin qeyri qanuni istifadəsinin qarşısını almaq üçün valyuta nəzarəti orqanları idxalın subsidiyası hallarında malların ixracını məhdudlaşdırır. Valyuta daxilolmalarını artırmaq üçün ölkədə emala məruz qalan malların ixracat qiymətləri idxalın qiymətlərini üstələməlidir.

Mallar satıldıqda valyuta hakimiyyəti ödənişinin gecikdirilməsi qaydasında malalan kredit verilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Adətən bu müddət repatriasiyanın ləngiməsi və ixrac gəlirlərinin təhvil verilməsi imkanlarına uyğun gəlir.

Valyuta nəzarəti, uçotu və auditi ixrac mallarının bağışlanılma növlərinə də aid edilir. Bununla da tədiyyə balansına daxil olmaların artırılması məqsədilə kapitalın əmtəə formasında çıxarılması reqlamentləşdirilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, valyuta gəlirlərinin məcburi qaydada satışının uçotunun təşkili həmin ölkələrin iqtisadi siyasət məsələlərinin vaxtında həllinə şərait yaradır. Sərt valyuta nəzarəti qeydə alınan valyuta məzənnəsi olan ölkələrdə dollarlaşmanın aşağı düşməsinə kömək edir. Stabilləşmə proqramının həyata keçirildiyi ilk mərhələdə milli valyutanın mübadiləsi yolu ilə bütün ixrac gəlirlərinin ixracatçılara verilməsi nəzərdə tutulurdu. (Polşada belə nəzarət 1990-2000-ci illərdə, Estoniyada 1995-ci ildə qaydada minmişdir.) valyuta nəzarətinin qüvvəyə minməsi həmin ölkələrin özlərinin xarici valyuta rezervlərinin spekulativ təzyiqlərdən qorumaq arzusu ilə izah olunur. Yığcam valyuta məzənnəsi olan ölkələrdə əksinə, daha liberal valyuta rejimləri mövcuddur. Bu zaman yalnız Rusiya və Ukrayna istisnalıq təşkil etmişdir.

Müəssisələrin xaricdən əldə etdikləri gəlirlər repatriasiya olunmalı və Qərbi Avropanın bütün ölkələrinin kommersiya banklarındakı valyuta hesablarına

köçürülməlidir. Ölkələr özlərinin rəsmi valyuta rezervlərinə nəzarəti həyata keçirmək üçün rezidentlər arasındakı hesablaşmalarda ödəniş vasitəsi qismində milli valyutadan istifadəni stimullaşdırmalıdır. Valyutaya nəzarət orqanlarının müəyyənləşdirdiyi müddətdə ixrac gəlirləri müvəkkil komersiya bankları vasitəsilə satılmalıdır.

Bununla yanaşı ixrac gəlirlərinin satılmasının təşkili qaydasında əhəmiyyətli fərqlər də müşahidə edilir. Məs, Macarıstanda bunun üçün gəlir alınan gündən etibarən 8 gün nəzərdə tutulur. Çexiyada və Polşada ixracatçılar ixrac gəlirlərini alan kimi satmalıdırlar. Bolqarıstanda yol verilən müddət bir aya bərabərdir. Ruminiyada repatriasiya müddəti müəyyənləşdirilməmişdir.

İslahatların başlanğıcında Rumıniya və Bolqarıstanın müəssisələri valyuta gəlirlərini satmağa məcbur idilər. Lakin son illərdə həmin ölkələrdə valyuta rezervlərinin minimum zəruri həcmi yarandığına görə məcburi satış ləğv edilmişdir.

2003-cü ilin əvvəlində valyutanın kəskin surətdə çatışmaması nəticəsində Rumıniyanın Maliyyə Nazirliyi müəssisələrin valyuta gəlirlərinin məcburi qaydada satılmasının bərpa olunmasını təklif etmişdir. Ölkənin Mərkəzi Bankının ciddi etirazı əsasında bu normativ qüvvəyə minmədi. Lakin statistika sübut edir ki, həmin prosesə verilən reaksiya nəticəsində ölkədən kapitalın preventiv qaydada qaçması müşahidə olunmuşdur.

Bolqarıstan və Rumıniyanın həmin dövrdə valyuta məzənnəsinin sərbəst üzən rejimini seçmişlər. Onlara valyuta məzənnəsinin müəyyən əhəmiyyətini saxlamaq üçün valyutanı Mərkəzi Banka satılması üçün administrativ tədbirlər zəruridir. Məcburi satışın normativinin olmaması aşağıdakı vəziyyətə görə müsbət hal kimi nəzərdə tutulur:

1) Məcburi satışın normativinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin ölkələrin keçmiş təcrübəsi hər şeydən əvvəl mənfi nəticələr verdi. Belə ki, bir çox müəssisələr daha çox barterdən istifadə etməyə başladılar. Yaxud məcburi satışdan qaçmaq üçün valyuta gəlirlərini repatriasiya etməyi sadəcə olaraq dayandırdılar. Məcburi satışın

effektivliyi necə bir iqtisadiyyatın dollarizasiyası riskinin aşağı düşməsinin ziddinə olaraq olduqca aşağı idi;

2) Valyutanın satılması və alınmasının kifayət qədər operativ həll etmək və bank komissiyaları ilə əlaqədar ikiqat tarnzaksiya xərclərini çəkməmək müəssisələr üçün kifayət qədər zəruridir;

3) Forvard valyuta bazarının olmadığı müəssisə valyuta gəlirlərini satmalı olduğu hallarda ciddi valyuta risklərinə məruz qalır. Belə ölkələrdə valyutalar sürətlə qiymətdən düşməli olur. Eyni zamanda məcburi satış olmadıqda mərkəzi bank valyuta məzənnəsinin səviyyəsi qəbul edilən olan banklararası valyuta bazarı yaratmalıdır.

Buna görə də bütün ölkələrdə birjadankənar bazarlarda ticarət qaydalarının təkmilləşdirilməsinə çox böyük diqqət yetirilir.

İxrac üzrə ödənişlə stimullaşdırma məqsədilə məhdudiyyətlərdən praktik olaraq azaddır. Spekulyativ əməliyyatların qarşısını almaq üçün valyuta gəlirlərinə və “lidd epd leqz” əməliyyatlarına sərəncam vermək imkanları əsasən məhdudlaşdırılır. İxrac üzrə hesablaşmalara nəzarət xarici siyasəti və xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək üçün valyuta daxilolmalarını müəyyənləşdirmək üçün, habelə rəsmi valyuta rezervlərinin şaxələnməsi üçün təcrübədən keçir.

3.2. Bank hesablarında valyutanın məcburi deponentləşdirilməsinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi.

Valyutanın bank hesablarında məcburi qaydadədeponentləşdirilməsi həyata keçirilmədikdə müəyyən sərt sanksiyalar tətbiq olunur. Valyuta iki gün ərzində kommersiya banklarından birində açılan valyuta hesabına daxil olmalıdır. Həmin valyuta 30 gün ərzində repatriasiyaya məruz qalmalıdır.

Belə qaydalar Bolqarıstanda, Macarıstanda və digər Avropa ölkələrində tətbiq olunur və valyuta daxilolmaları bir ay ərzində banklararası valyuta bazarlarında satılır. Macarıstanda ixrac gəlirlərinin rəsmi konvertləşdirilən valyuta ilə macar forinti ilə uçota alınır. Birinci halda ixrac gəlirləri müvəkkil kommersion bankına köçürülür və xarici valyutanın daxil olduğu gündən ötən səkkiz gün ərzində forintlə hesablanmalıdır. Malların yola salındığı gündən ixrac daxilolmalarının repatriasiyası müddətinə məhdudiyyət nəzərdə tutulmamışdır. Xarici ticarətlə məşğul olan müəssisə, milli banka ixrac əməliyyatları üzrə ödənilməmiş tələbləri əks etdirən yarımillik hesabat təqdim etməlidir. 4 milyon forinti üstələyən məbləğdə ixrac kontraktları akreditivlərlə yaxud bank zəmanəti ilə təmin olunmalıdır. Qeyri rezidentlərin forintlə əldə etdiyi gəliri onlar tərəfindən müvəkkil bankların xüsusi xaricə ticarət hesablarında yerləşdirə bilər. Lakin bu məbləğ xarici valyutaya konvertləşdirilə bilməz. Belə gəlirlərdən xarici firmaların əməliyyat xərclərini, yaxud ölkədə yaşayan xarici vətəndaşların məişət xərclərini ödəmək üçün istifadə olunmalıdır.

Valyuta hesabı müəssisədə yalnız valyuta əməliyyatlarının uçuğu üçün açılmalıdır və onun leqal mənşəyi sənədlərlə təsdiq olunmalıdır. Bu tədbirin başlıca məqsədi tədavül xərclərini ixtisar etməkdən və beləliklə ixracın effektivliyini yüksəltməkdən ibarətdir. Müəssisədə valyuta hesablarının açılmasının digər motivi valyuta vəsaitlərinin xarici banklarda gizlədilməsinin qarşısını almaqla əlaqədardır.

Rumıniyanın hüquqi rezident şəxsləri ixracdan ixraca valyuta daxilolmalarının milli müvəkkil kommersion banklarında, yaxud bank əməliyyatlarını həyata keçirməyə icazi olan xarici kommersion banklarında saxlaya bilər.

Polşa ixracatçıları ixracdan daxil olan bütün valyutaları iki ay ərzində repatriasiya etməli və bankın məlumatı daxil olandan keçən 14 gün ərzində satmalıdırlar.

Valyuta nəzarətinin səviyyəsi haqqında məsələ ərkəzi ərqi Avropa ölkələrinin ekspertləri arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Məs, Polşada digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə valyuta nəzarətinin səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Polşa Milli

Bankının prezidenti X.Qronkeviç Valtsın fikrinə görə zaman gələcək ki, zlota möhkəm valyutaya çevriləcək, inflyasiyanın səviyyəsi aşağı düşəcək, maliyyə sferasının vəziyyəti yaxşılacaq, bank bölməsi və onun investisiya təklifi möhkəmlənəcək, müsbət faiz dərəcələri siyasəti güclənəcək və dövlətin valyuta rezervləri artacaq¹¹.

Postsosialist ölkələrinin bəzilərində valyuta nəzarəti, onun uçotda və hesabatda əks etdirilməsinin inkişafı prosesi kifayət qədər fəal keçmişdir.

Azərbaycanda 1994-cü ilin sonunda “Valyuta tənzimlənməsi” haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun əvvəllər sərt administrativ nəzarət altında olan valyuta rejiminin liberallaşması prosesinin başlanğıcı idi. Biz, nümunə kimi 1992-ci ildə müəyyənləşdirilən müxtəlif mallar və xalq təsərrüfatı sahələri üçün valyutaların məcburi satış normalarını göstərmək istəyirik. İxracatçıların sərəncamında qalan valyuta daxilolmalarının payı sahələrdən asılı olaraq 15-50% təşkil etmişdir.

Aşağıda sahələr üzrə valyuta gəlirlərinin məcburi satışı normaları verilişdir, faizlə:¹²

- 1) Qaz, mikroelektronika – 15;
- 2) Qara metallar – 20;
- 3) Neft, neft məhsulları, əlvan metallar, kimyəvi maddələr, kağız, meşə materialları- 25;
- 4) Alkoqollu içkilər, maşınla toxunan xalçalar, nəqliyyat, sığorta- 30;
- 5) Heyvandarlıq və balıqçılıq məhsulları, sərirləşdirici içkilər, tütün, əl ilə toxunan xalçalar, maşınlar, avadanlıqlar, toxuculuq məhsulları, ayaqqabı, tikinti xidmətləri -40;
- 6) Kustar mədən məmulatları – 50.

¹¹ Пташек Я. Новое валютное право в Польше // Проблемы теории и практики управления . 1995.№3.стр 34

¹² Economic review/ Azerbaijan/IMF? Wash.,1992, p64
IMF Economic Reviews/1993, N3.P64

1992-ci ilin noyabrınadək ixracatçılar valyutanı yüksəldilmiş və fəvqalədə cəhətdən əlverişli olmayan məzənnə ilə satmalı idilər. Bu da özlüyündə 35 % həcmində əlavə verginin tətbiqi deməkdir. İlin axırında strateji malların ixracatçıları özlərinin valyuta gəlirlərinin 70%-ni Respublikanın vahid valyuta fondunda satmalı idilər. (qeyri-strateji mallar üzrə 50%-dək). Yerdə qalan məbləğlər isə valyuta banklarında deponentləşdirilməlidir. Belə bir praktika qara bazarda əməliyyatların artmasına və kapitalların qaçmasına şərait yaradır. 1993-cü ildə kommersion bankları özünün aktivlərini və passivlərini xaricə köçürməyə başladılar.

Qeydə alınan məzənnənin ləğvindən sonra qaydalar bir qədər dəyişdirildi: müəssisələrin qarşısına belə bir təəhd qoyuldu ki, onlar özlərinin valyuta gəlirlərinin 65%-ni Respublika Vahid Valyuta Fondunda, 35%-ni isə Bakı Banklararası Valyuta Birjası vasitəsilə satmalıdır.

1994-cü ilin valyuta depozitlərinin pul kütləsinə nisbəti kimi müəyyənləşdirilən iqtisadiyyatın dollarlaşmasının zirvəsinə nail olundu. 1994-cü ildə Azərbaycan bu göstərici üzrə keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələri üstələdi.

İxrac sahəsində valyuta nəzarətinin sərtliyi hakimiyyətin qara bazar və kapitalın qaçması problemlərinin həlli ilə bağlıdır. Rezidentlər gəlirləri tam həcmdə 180 gün ərzində repatriasiya etməlidirlər. Xaricdə ödənilən və sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilən xərclər, komissiyon haqları və s. vəsaitlər müvəkkil banka köçürülənədək gəlirdən çıxılmalıdır. Bütün ixrac əməliyyatları ya əvvəlcədən 100% həcmində, ya da geriye çağırılmayan akkreditivlər vasitəsilə təmin edilməlidir.

Sərbəst konvertləşdirilən valyuta və rus rublu üçün məcburi satış norması 30 % təşkil edir. 2000-ci ilin mart ayının 1-dən etibarən 10%-lik əlavə dərəcə nəzərdə tutulmuşdur.

İxrac üçün məcburi şərt alqı-satqı pasportunun və statistik bəyannamənin doldurulması hesab olunur.

Çində 1979-cu ildən etibarən valyuta nəzarəti mexanizmi, uçotu və auditi ümumi iqtisadi siyasətə tabe etdirilmişdir. Bu da özlüyündə dövlətin valyuta resurslarının bölüşdürülməsi prosesində və valyuta gəlirlərindən istifadə olunmasında diqqəti cəlb edir. Bu dövrə qədər Çində dövlətin valyuta inhisarı mövcud olmuşdur. İslahatların gedişatında valyuta qanunvericiliyi işlənilib hazırlanmış, valyuta resurslarının bölüşdürülməsi və valyuta gəlirlərinin tutulması sistemləri formalaşdırılmışdır.

İslahatların 2010-cu ildən sonrakı mərhələsində Çində inkişaf etmiş iqtisadiyyatın maraqlarını nəzərə almaqla hazırlanan yeni valyuta nəzarəti sistemi qüvvəyə minmişdir. Yeni sistem valyutanın uçotu və ona nəzarət prosedurlarını sadələşdirilmiş və ixracatçı müəssisələr tərəfindən valyuta gəlirlərinin (kvotalarının) bir hissəsinin tutulmasını ləğv etmişdir. Ticarət kontraktları, xidmət göstərilməsi üzrə müqavilələr, vasitəçilik, servis əməliyyatları üzrə xarici valyuta ilə alınan ixrac daxil olmaları və investisiya gəlirləri müvəkkil bank tərəfindən əməliyyat gününə məzənnə üzrə hökmən satılmalıdır. Lakin zəruri hallarda valyuta müvəkkil dövlət bankları tərəfindən yenidən satın alınır.

2010-cu ilin yanvar ayının 1-dən islahatların gedişində rezidentlərin valyuta hesabları rejimi qüvvəyə minmişdir.

Valyutaların müvəkkil banklar tərəfindən satılması sisteminin tətbiqi ilə cari əməliyyatlar üzrə ödənişləri həyata keçirmək üçün planlaşma və icazə sisteminin ləğvi mümkün olmuşdur. Hazırda müəssisələr, ictimai təşkilatlar, hökumət agentlikləri və digər strukturlar cari əməliyyatların ödənilməsi üçün valyutanı müvəkkil banklar vasitəsilə yuanla satın ala bilər.

Ixrac gəlirlərinin repatriasiyası məcburi tələb hesab olunur. Daxili maliyyələşməsi olan müəssisələr ötən ilə nisbətən xarici ticarət dövriyyəsinin (ixrac üstəgəl idxal) 15%-ni tuta bilər.

Ümumiyyətlə sövdələşmələr üzrə hesablaşmaların uçotu üzrə əsaslandırılmış sənədlər tələb olunur. (məs, kommersiya invoysları).

Avropanın bir sıra ölkələrində valyuta rejimlərinin tədricən liberallaşdırılması ixrac əməliyyatlarına görə valyuta nəzarətinin yüngülləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məs, Bolqarıstanda ixrac və görünməyən əməliyyatlar üzrə gəlirlərin repatriasiyası məcburi idi. Lakin bu zaman daxilolmalar məcburi satışa məruz qalmadan banklararası valyuta bazarında sərbəst satıla bilər.

Macarıstanda konvertləşdirilən valyutada ixrac gəlirləri ləngimədən repatriasiya olunmalıdır. Qanunda nəzərdə tutulan hallarda bəzi istisnalar oluna bilər.

Xorvatiyada ixrac gəlirləri malın çıxarıldığı tarixdən keçən 90 gün ərzində tam həcmdə repatriasiya olunmalıdır. Repatriasiya müddəti Xorvatiya Milli Bankının icazəsi ilə daha 60 gün artırıla bilər. MDB ölkələri ilə ticarətdən alınan ixrac gəlirləri 180 gün ərzində repatriasiya edilməlidir.

Qazaxıstanda valyuta gəlirlərinin məcburi satışı 1990-cı ildən tətbiq olunur.

Makedoniyada ixracatçılar özlərinin valyuta gəlirlərini 90 gün ərzində satmalıdırlar.

Moldaviyada gəlirlər malların buraxılışının yük gömrük bəyannaməsində göstərilən tarixdən keçən 180 gün ərzində repatriasiya edilməlidir. İxrac olunan strateji mallara görə gəlirlər 90 gün ərzində, konsiqnasiya şərtləri ilə satılan mallar isə 365 gün ərzində daxil olmalıdır. Belə malların siyahısı hökumət tərəfindən təsdiq olunur.

Valyuta nəzarəti məqsədləri üçün əsas sənəd qisməndə ixrac kontraktı və valyuta gəlirlərinin repatriasiyası haqqında bəyannamə hesab olunur.

Sloveniyada ixracatçılar ödəniş şərtlərini özləri müstəqil surətdə həll etmək hüququna malikdirlər. 2009-cu ildən etibarən ixrac gəlirlərinin daxil olmaq müddəti bir ildən yuxarıdırsa onda ixracatçı belə əməliyyatlar haqqında Sloveniyanın Milli Bankına xüsusi hesabat təqdim etməlidirlər.

Albaniyada xüsusi və dövlət şirkətləri, habelə fiziki şəxslər ixracatda iştirak etdikdə valyuta daxilolmalarını repatriasiya etməlidirlər. 5 min ABŞ dollarından yuxarı həcmdə görünməyən əməliyyatlar və cari sövdələşmələrə görə əsaslandırıcı sənədlər təqdim olunmalıdır.

Vyetnamda valyuta daxilolmaları repatriasiya olunmalıdır., lakin konkret müddət nəzərdə tutulmur. Rezident müəssisələr valyuta gəlirlərinin 50%-ni banka satmalıdırlar. Bu norma xarici kapitalı olan müəssisələrə şamil edilmir. Qeyri kommersiya təşkilatları valyuta gəlirlərini 100% həcmində satmalıdırlar.

Özbəkistanda 1 yanvar 1999-cu ildən etibarən qeyri ənənəvi malların və xidmətlərin satışından alınan valyutanın 50 %-ni bazar məzənnəsi ilə müvəkkil banka satmalıdır. Mərkəzləşdirilmiş ixracatdan o cümlədən qızıldan alınan vəsait isə 100% həcmində bazar məzənnəsi əsasında Özbəkistanın Mərkəzi Bankına satılmalıdır.

Ukrayna ixracatçıları bütün valyuta daxilolmalarını 90 gün ərzində ölkənin kommersiya banklarına satmalıdırlar. Həmin vəsaitin 50%-i banklararası valyuta bazarında satılmalıdır.

Türkmənistanda birgə müəssisələr və xüsusi sektor, dövlət müəssisələri kimi pambıq sahəsində valyutanın məcburi satışından azaddırlar. Digər müəssisələr üçün valyuta satışının norması 50 % müəyyənləşdirilir. Ölkənin qaz sənayesi gəlirin 25%-ni (50 % -lik vergiyə əlavə olaraq) hökmən satmalıdır.

Tacikistanda valyuta gəlirləri ya tacik banklarındakı valyuta hesablarına köçürülməli, ya da banklararası bazarda satılmalıdır. Pambığın ixracı zamanı hesablaşma forması yalnız 100% həcmində qabaqcadan akkreditiv vasitəsilə ödənilməlidir.

Albaniyada 5 min dollar məbləğində idxalı ödəmək üçün aşağıdakı sənədlər təqdim edilməlidir: əməliyyatın aparılmasına görə ərizə, əməliyyatın mahiyyətini (xarakterini) ətraflı şərh edən bəyannamə, kontrakt, malsatan tərəfindən qoyulan invoys (yaxud proform), ödəyicidən banka verilən arayış.

İxrac ödənişləri üçün xüsusi qayda müəyyənləşdirilmişdir. 200 min dollardan yuxarı məbləğə, ya da onun ekvivalentinə ödəniş açıq sənədli akkreditivin olduğu şəraitdə həyata keçirilir.

Vyetnamda valyuta büdcəsi mövcuddur (valyuta vəsaitlərinin istifadəsi planı). O, özlüyündə indukativdir və geriyyə çəkilməyə yol verilir. Ödənişdə prioritet idxalın müəyyən maddələrinə verilir (daha çox üstünlük kritik idxala-neft, kimyəvi kübrə, daha az üstünlüyə - milli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətli mallarına).

Rusiya Federasiyasında qabaqcadan ödəniş formasında beynəlxalq ödənişi aparmaq üçün rubl vəsaitlərinin idxalçılara 100%-lik deponentləşdirilməsi (valyuta almaq üçün) tələb olunur.

Sloveniyada ödəniş baş tutanaqədək əməliyyatların məqsədini təsdiq edən sənədləri tələb etmək hüququ banklara həvalə olunmuşdur.

Rumıniyada idxal üzrə bütün ödənişlər əsaslandırıcı sənədlərin təqdim olunması ilə müşayət olunur.

Moldaviyada daxili valyuta bazarında satın alınan valyutalar idxalçının bank hesabına daxil olandan ötən 7 gün ərzində köçürülməlidir.

Makedoniyada idxalçının ödənişi nəzərdə tutduğu bank vasitəsilə əsaslandırıcı sənədlər qismində kontrakt, invoices və yük gömrük bəyannaməsi təqdim edilməlidir. Ümumi qaydalara aiddir: idxalın ödənişinə yalnız mallar ölkənin ərazisinə daxil olduqdan sonra icazə verilir. Bu zaman xarici kreditlər hesabına malyələşən avadanlıqlar, ehtiyat hissələri, əsas istehlak malları, xammal, mallar istisna edilir.

Qazaxıstanda 5 min dollardan yuxarı məbləğdə hər bir idxal alqı-satqısı üzrə idxalçı müvəkkil bankda alqı-satqı pasportu rəsmiyyətə salınmalıdır. Müvəkkil bank Dövlət Gömrük Komitəsi ilə birlikdə ödənişlərin aparılması və hesablaşmaların tam başa çatmasınadək idxal üzrə monitoring həyata keçirilməlidir.

Malların göndərilməsinədək qabaqcadan ödəniş üçün idxalçı 180 gün ərzində Qazaxıstanın Milli Bankının icazəsi tələb olunur.

Azərbaycanda ödənişin vaxtının 180 gündən artıq keçdiyi şəraitdə idxalın ödənilməsi qadağan edilir. Malların və xidmətlərin idxalı üzrə bank köçürmələri vasitəsilə qabaqcadan ödəniş 100 min dollar məbləğində məhdudlaşdırılır. Bu limit Azərbaycan Mərkəzi Bankının icazəsi ilə artırıla bilər. 10 min dollardan yuxarı məbləğə qabaqcadan ödənişə ya akkreditiv açmaq, ya da Mərkəzi Bankın icazəsi ilə icazə verilir.

Qeyri rezidentlər üçün konvertləşdirmənin məhdudlaşdırılması haqqında ayrıca danışmaq lazımdır.

Qeyri rezidentlərin hesabları üçün xüsusi rejimlər Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvü olan dövlətlərin əksəriyyətində mövcuddur. Bir qayda olaraq sərt valyuta rejimi olan ölkələrdə daha çox inkişaf etmişdir. Qeyri rezidentlərin hesablarının başlıca növlərinə aiddir: sərbəst konvertləşdirilən, məhdud konvertləşdirilən, daxili, bloklaşdırılan və ikitərəfli ödəniş sazişi üzrə hesab.

Sərbəst konvertləşdirilən hesaba istənilən üsulla alınan sərbəst konvertləşdirilən valyutalar köçürülür. Bu qəbildən olan hesablardan ölkənin daxilində olan ödənişlər və sərhəddən kənar köçürmələr üçün sərbəst qaydada istifadə edilir. Bu hesablardakı qalıqlar qaydaya görə kredit qalığı olur.

Daxili bank hesabları milli valyuta ilə açılır. Onlardan ölkənin daxilində istifadə edilir.

Polşada qeyri rezidentlər (fiziki və hüquqi şəxslər) həm zlota, həm də xarici valyuta ilə hesab açmaq hüququna malikdirlər.

Ruminiyada xarici hüquqi və fiziki şəxslər özlərinin valyuta hesablarını müvəkkil kommərsiya banklarında ola bilərlər.

Çexiyada və Slovakiyada qeyri rezidentlər (fiziki və hüquqi şəxslər) faizlə gəlir gətirən iki növ valyuta hesabları açırlar:

1. Milli valyuta ilə hesab;
2. Xarici valyuta ilə hesab.

MDB ölkələrində valyuta nəzarətinin təhlili aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Əməkdaşlıq dövlətlərinin hamısı üçün müvafiq qanunvericilik bazasına əsaslanan valyuta rejimlərinin liberallaşması ümumi xarakter daşıyır. Bu planda Qırğızıstanın valyuta qanunvericiliyi diqqəti daha çox cəlb edir. Burada, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsində hər hansı bir məhdudiyyət yoxdur. Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan kimi Mərkəzi Asiya ölkələri başqa bir qütbə dayanır. Adları çəkilən ölkələrdə valyuta əməliyyatları daha sərt qaydada tənzimlənir. Həmin qrupa uyğun gələn Belorusiyada tez tez valyuta rejiminə təsir göstərən administrativ metodlara üstünlük verilir.

Araşdırmalar göstərir ki, Moldaviya, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasında ümumi cəhətlər kifayət qədərdir. Azərbaycan, qazaxıstan və Ukrayna xüsusi qrupa aid edilə bilər. Bu zaman qeyd etməliyik ki, həmin bölgü xeyli dərəcədə şərtidir və bəzən biri digəri ilə ziddiyət təşkil edir.

ölkələrin müqayisəsi bizə belə deməyə əsas verir ki, valyuta qanunvericiliyində ən mühüm məqamlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən məzənnə siyasəti məsələləri;

Valyuta ayırmaları qaydası

Valyuta bazarlarında rezident və qeyri rezidentlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi problemləri

Kommersiya banklarında fiziki və hüquqi şəxslərin valyuta yığımlarının cəlb olunmasının stimullaşdırılması

Yuxarıda sadalanan konkret məqamlarda bir çox ümumi əlamətləri izləmək mümkündür.

Belə ki, məzənnəni stabilləşdirmək üçün ölkələrin əksəriyyətində administrativ metodlardan istifadə edilir.

Ölkələrin mərkəzi banklarının valyuta rezervlərini qorumaq cəhdləri özünü banklararası valyuta birjalarında qoyulan valyutaların həcmnin dövri surətdə azalmasında göstərir.

MDB ölkələrində valyuta kreditlərinin 95%-dən çoxu banklararası bazarlar vasitəsilə bölüşdürülür. Maliyyə bazarının bu seqmenti Ukrayna və Belorusiyada valyuta bazarlarının başlıca münbıyi hesab olunur.

Son illərdə MDB ölkələrinin valyuta qanunvericiliyinə münasibətdə valyuta ayırmaları qaydası kifayət qədər yüngülləşdirilmişdir. Birliyə daxil olan ölkələrin əksəriyyətində valyuta gəlirlərinin məcburi satışı ləğv edilmişdir. Məsələn, Belorusiyada məcburi satış norması xeyli azalmışdır. Eyni zamanda valyuta sferası Özbəkistanda, Tacikistanda və xüsusən də Türkmənistanda olduğu kimi sərt qaydada tənzimlənməkdədir.

Əslində rezident və qeyri rezidentlərə münasibətdə valyuta qanunvericiliyi liberallaşma istiqamətində dəyişməyə doğru meyl etməkdədir.

Valyutanın yerləşməsi və mübadiləsi məsələsində nisbətən daha yumşaq tənzimləmə Qazaxıstanın qanunvericiliyində özünü göstərir. Bu birinci növbədə fiziki şəxslərlə bağlıdır. Eyni zamanda ölkədə rezident və qeyri rezidentlər üçün kapital əməliyyatlarının aparılması rejiminin yüngülləşdirilməsi üzrə işlər yerinə yetirilir.

Adlarını çəkdiyimiz ölkələr üçün ümumi meyl valyutaların Milli Bank sistemlərinə cəlb olunması sisteminin yüngülləşdirilməsinə istiqamətlənir.

Türkmənistan və Qazaxıstanda vergiyə cəlb olunmayan anonim vlyuta hesablarının açılmasına icazə verilmişdir.¹³ lakin zaman göstərdi ki, bu tədbir xarici kapitalın cəlb olunmasına kömək etmədi və Qazaxıstan belə hesabların açılmasını dayandırdı. Bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, qazax iqtisadiyyatı hər şeydən əvvəl çox böyük amerikan investisiyalarına bel bağlayırdılar.

¹³ Деловой мир. 2006.31 окт с 2

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinin əksəriyyətində bütövlükdə valyuta məhdudiyyəti tədricən zəifləməkdədir. Belə ölkələrdə, məsələn, Rusiya, Qazaxıstan, Mpldaviya, Gürcüstan və s. valyuta tənzimlənməsinin liberallaşmasında kifayət qədər üstünlüyə malikdirlər. Eyni zamanda, Belorusiya və Özbəkistanda, xüsusə də Türkmənistanda valyuta sferasında müəyyən irəliləyişə nail olunmasına baxmayaraq sərt tənzimlənmə davam etdirilməkdədir. Fikrimizcə bəzi hallarda belə bir siyasət özünü tamamilə doğruldu və mürəkkəb hallarda valyuta sferasında nəzarət dövlətin əlində qalır.

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə o cümlədən Azərbaycanda pul və valyuta siyasətini digər iqtisadi tədbirlərlə, o cümlədən qiymətin və gəlirlərin, hər şeydən əvvəl əmək haqqının tənzimlənməsi ilə birlikdə həyata keçirmək məqsədə uyğundur.

Iqtisadiyyatın liberallaşmasının genişləndirilməsi istiqamətində dövlət tənzimlənməsindən və radikal iqtisadi islahatlardan imtina olunması bütün hallarda balanlaşdırmamanın güclənməsinə gətirib çıxara bilər (həm daxili, həm də kənar). Valyuta tənzimlənməsi siyasəti daxili və xarici liberallaşmanın və dövlətin intervensionizminin əlaqələndirilməsinin həmin mərhələsi üçün transformasiyanın optimal səviyyəsinin axtarışına istiqamətləndirilmişdir.

Bütün hallarda valyuta siyasətinin öz vaxtında liberallaşması çox mühümdür. Valyuta tənzimlənməsinin liberallaşması möhkəm iqtisadi karkasa istinad etməlidir. Bunsuz vaxtıdan əvvəl liberallaşma iqtisadiyyatın balanslaşdırılmamasına gətirib çıxarır. Iqtisadi islahatlar şəraitində valyuta tənzimlənməsinin, valyuta nəzarətinin və valyuta əməliyyatlarının uçotu, təhlili və auditinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu üçün mövcud olan sintetik hesablara əlavə olaraq iki sıra subhesab açmaq olar: birinci sıra - üç rəqəmli kodla və ikinci sıra dörd rəqəmli kodla. Məs., 45 “Yüklənmiş mallar” hesabının 45/1 sıralı “Yüklənmiş ixrac malları” subhesabı xarici malalanlara yola salınan ixrac mallarının uçotu üçün 45/12, 45/13, 45/14, 45/15 və 45/16 ikinci sıralı subhesabları isə həmin ixrac malları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eyni qayda ilə 62 “Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar” sintetik hesabı üzrə birinci sıralı 62/1 sayılı subhesabı belə adlandırmaq məqsədəuyğundur: “Xarici malalanlarla hesablaşmalar” subhesabı; 205 N-li “Mallar” hesabı idxal və ixrac olunan malların harada yerləşməsi haqda müvafiq informasiyalar vermək iqtidarında deyildir. Bu amili nəzərə alaraq həmin sintetik hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablarm açılmasını təklif edirik: 205/1 “Xarici ölkələrin yollarında olan idxal malları”, 205/2 “Xarici ölkələrin anbarlarında olan idxal malları” 205/3 “Azərbaycan Respublikasının sərhəd məntəqələrindəki liman və dəmir yollarında olan idxal malları”

2. Belə gəlir ki, Respublika Maliyyə Nazirliyi tərəfindən əlaqədar nazirliklərlə birlikdə xarici iqtisadi fəaliyyətin xüsusən də valyuta əməliyyatlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirə bilən ixtisaslaşdırılmış hesablar planını hazırlamaq vaxtı çoxdan çatmışdır. Belə olduqda xidmət sahəsinin müəssisələrin xarici bazara çıxmaq imkanları dəfələrlə arta bilər.

3. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı Ustəlik xərclərin mühasibat uçotunu analitik qaydada konkret mal partiyalarını əsas götürmək şərt ilə aparmaq əlverişlidir. Belə bir qayda hər bir ixrac sövdələşmələri üzrə maliyyə nəticələrini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün son dərəcə vacibdir;

4. Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir xarici partnyorlarla əlaqələrin qurulmasında vasitəçilərin xidmətlərindən istifadə edilib edilməməsinin zərurililiyi məsələsinə konkret olaraq ətraflı yanaşmaq məqsədəuyğundur. Bütün hallarda vasitəçidən

istifadənin mənfə və müsbət məqamları diqqətlə araşdırılmalıdır;

5. Valyuta gətirən idxal və ixrac əməliyyatlarının auditi prosesində faktik göstəriciləri planla, eləcə də hesabat dövrünün göstəricilərini bazislə müqayisə etmək məqsədə uyğundur. İdxal-ixrac məhsullarının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində hesablaşmaların plan, habelə faktik göstəricilər üzrə həyata keçirilməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz bu və ya digər malların idxalının məqsədə uyğunluğunun öyrənilməsində belə göstəricilərdən istifadənin xüsusi rolu var.

6. Respublikada pul vahidi qismində istifadə edilən Azərbaycan manatı tam qapalı valyuta sayılmır. Manat məhdud daxili konvertasiya vasitəsilə sərbəst şəkildə konvertləşdirilə bilmək imkanına malikdir. Milli pul vahidi sayılan manat respublika daxilində ödəniş vasitəsidir. Belə bir halda respublikanın beynəlxalq səviyyəli bazarlara daxil olması üçün sərbəst konvertləşən valyutadan istifadə edilməlidir.

7. Respublika Nazirlər Kabinetinin mövcud təlimatına görə əməkdaşın ezamiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra müəyyən olunan müddətdə o, mühasibatlığa avans hesabatı təqdim etməlidir. Ezamiyyətə məqsədi üçün işçiyə verilən nağd xarici valyutanın istifadə olunmamış qalığı kassaya qaytarılmalıdır. İşçi tərəfindən ezamiyyət üçün alınan valyutanın digər məqsədlərə (məs., telefon xərclərinin ödənilməsinə, əmlakın satın alınmasına və i.a.) istifadə olunması yolverilməzdir.

8. İdxal və ixrac ticarət sövdələşmələri malsatan və malalan arasında yazılı qaydada rəsmiyyətə salınan xarici ticarət kontraktı əsasında rəsmiləşdirilir. Bu zaman beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri və normaları, habelə iştirakçı tərəflərin ticarət, gömrük və valyuta tənzimlənməsi sahəsindəki milli qanunvericilik sənədləri əsas götürülməlidir.

9. Kontraktın ayrılmaz hissələrindən birisi pul ifadəsində onun dəyərinin və yaxud qiymətinin (kontrakt dəyəri) müəyyənləşdirilməsi hesab olunur. Kontrakt dəyəri sərbəst konvertləşdirilən valyuta əsasında hesablanır və tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında müqavilədə qeydə almır. Bu sənəddə hesablaşma formasının göstərilməsi məqsədə uyğundur.

РЕЗЮМЕ

**на магистерскую диссертацию С.Е.Ханкишиевой по теме:
«Совершенствование учета и аудита валютных операций».**

Главная цель исследования состоит в подготовке научно-обоснованных методологических рекомендаций, обеспечивающих совершенствование учета и аудита валютных операций в соответствии с требованиями международных стандартов и имеющих практическую значимость.

Научная новизна исследования состоит в системном подходе к методологическим, методическим вопросам учета и аудита валютных операций, даче практических предложений, направленных на усовершенствование системы учета и аудита валютных операций в соответствии с международными стандартами.

SUMMARY

On the master's thesis se khankishieva on the topic: "improvement of accounting and audit of currency transactions".

The main objective of the study is to prepare scientifically sound methodological recommendations that ensure the improvement of accounting and audit of currency transactions in accordance with the requirements of international standards and having practical relevance.

The scientific novelty of the research consists in a systematic approach to methodological and methodological issues of accounting and audit of currency transactions, giving practical proposals aimed at improving the system of accounting and audit of currency transactions in accordance with international standards.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı – 2005
2. «Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli Qanunu»
3. Бухгалтерский учет, колл.авторов, Минск, 2005
4. Виталий Палий, Рей Виндлер. Управленческий учет, М., 1997
5. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı, 1998
6. Кирьянов З.В., Теория бухгалтерского учета, М., 2003
7. Карпова Т.П. Управленческий учет, М., 1998
8. Международный бухгалтерский учет, М., 2008
9. Бухгалтерский учет. Под ре. Безруких П.С., М., 2004
10. Ф.Б.Риполь-Сарагоси. Финансовый и управленческий анализ, М., 1999
11. В.В.Ковальев Финансовый анализ, М., 2011
12. Томас П., Карли, Анализ финансовых отчетов, М., 1999
13. Управленческий учет, под ред, А.Д.Шеремета, М., 1999
14. Анализ хозяйственной деятельности, Минск, 2005
15. А.П.Михалкевич Бухгалтерский учет на педприятиях зарубежных странах, Минск, 1998
16. Тикач В.И. и др. Международная система учета и отчетности., М., 1992
17. К.Н.Нарибаев Организация бухгалтерского учета в США., М., 1989
18. Бухгалтерский учет, под ред. Тишкова А.И., Минск, 1996
19. Антони Р. Основы бухалтерского учета, М., 1992
20. Q.Abbasov, S.Səbzəliyev və b. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» dərslik, B., 2003
21. S.M.Səbzəliyev, R.Ş.Nasıyev – «Auditin əsasları» - B., 2004-cü il.

22. S.M.Səbzəliyev – «Mühasibat (maliyyə) hesabatı»- B., 2003-cü il.
23. Q.Abbasov “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi” Bakı 2009
24. S.Səbzəliyev, V.Quliyev. “İdarəetmə uçotu” Bakı 2014
25. Ə.Salahov, V.Mehdiyev “Mühasibat uçotu” Bakı 2016
26. İ.Abbasov “Audit” Bakı 2013
27. Vergi Məcəlləsi. Bakı 2012
28. Аудит: теория и практика (под.ред. Карагода В.С. Москва 2012
29. В.Ковалев. Финансовая отчетность. Москва 2006
30. О.Рожнова Актуальные проблемы финансовой отчетности. Москва 2013
31. Н.Русак. Особенности анализа хозяйственной деятельности в условиях полного хозяйственного расчета. Минск 1995
32. Саножникова Н. Консолидированная финансовая отчетность корпораций. Москва 2014
33. Сергеева Т. Экономический аудит. Москва 2012
34. Управленческий учет: сборник задач (под.ред М.Варушиной. Москва 2014
35. Щенков С. Система счетов и бухгалтерский баланс предприятия Москва 1973
36. Экологический учет и аудит (под ред. Л.Шнейдмана. Москва 1977